

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA SOSİAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAF
STRATEGİYALARI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənov Elnur Aydın

BAKI - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **20__-ci il**

“AZƏRBAYCANDA SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAF
STRATEGİYALARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060408 – Marketing

İxtisaslaşma: Marketing

Qrup: 302

Magistrant:

Həsənov Elnur Aydın oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Əlirzayev Əli

Qənbərəli oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə

Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar

Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən, Həsənov Elnur Aydın oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda sosial sahələrin inkişaf strategiyaları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANDA SOSIAL SAHƏLƏRİN İNKİŞAF STRATEGİYALARI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Müasir dünyada layiqli yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi hər bir dövlətin prioritetlərindən biridir. Vətəndaşların həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması dövlətin sosial siyasətinin prioritetidir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi sosial sahələrin cəmiyyətdəki rolunu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, Azərbaycanda sosial sahələrin inkişafındakı mövcud meylləri müəyyənləşdirmək, sosial siyasətin perspektivlərini təhlil etmək və müəyyənləşdirməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: təcrübə məlumatları, məlumat mənbələri, elmi və nəzəri yanaşmalar, əsas anlayışlar və terminlərin təhlilinin tətbiqinin təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiyada xarici ölkələrdə geniş istifadə olunan bu sahədəki nəzəri fikirlərdən, əlavə olaraq hökumət portallarından, ölkəmizin qanunvericilik aktlarından və rəsmi statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Qanunvericilik aktlarının çatışmazlığı və qanunvericilik bazasının Azərbaycan qanunvericiliyindəki natamamlığı sosial sahələrin öyrənilməsində məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Ölkənin sosial rifahının inkişafı üçün prioritet sahələrin seçilməsi üçün fəaliyyət planları hazırlanmışdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Sosial sahələrin inkişafına dair mövcud meyllər və strateji yanaşmalar öyrənilmiş və təhlil edilmişdir ki, bu tədqiqatların bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatların işində istifadəsi nəzərdən keçirilə bilər.

Açar sözlər: Sosial sahə, Həyat keyfiyyəti, Sosial müdafiə, Məşğulluq

SOCIAL DEVELOPMENT STRATEGIES IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Relevance of the Research: In modern world, ensuring a decent living standard, social protection of the population is one of the priorities of each state. Improving citizens' living standards and their social status are the priorities of the state's social policy.

Purpose of the Research: The purpose of the research is to identify the role and importance of social sectors in society, to identify current trends in the development of social spheres in Azerbaijan, to analyze and identify the prospects of social policy.

Used Investigation Methods: The methods of analyzing the application of knowledge of experimental data, sources of information, scientific and theoretical approaches, basic concepts and analysis of the terms were used.

Information Database of Research: In the dissertation, theoretical ideas in the field, widely used in foreign countries, additionally government portals, legislative acts of our country and official statistical data are used.

Limitations of Research: Shortage of legal acts and incompleteness of the legal framework in the legislation of Azerbaijan have made limitations in the study of social areas.

Scientific novelty and practical results of the research: Action plans were prepared for the selection of the priority areas for the development of the social welfare of the country.

Areas where the Results can be Used: Current trends and strategic approaches to the development of social spheres have been studied and analyzed so that the use of these studies in the work of organizations operating in this field can be considered.

Key words: Social sphere, Quality of life, Social protection, Employment

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR	Azərbaycan Respublikası
ABİ	Ailə Başçısını İtirməyə
AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
MMC	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİNİN TƏDQIQATININ METODOLOJİ ƏSASLARI	13
1.1. Sosial sahələrinin inkişafının metodoloji əsasları.....	13
1.2. Sosial sahələrin inkişafının iqtisadi əsasları.....	17
1.3. Sosial sahələrin meyar və göstəriciləri.....	26
II FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİNİN AZƏRBAYCANDA İNKİŞAFININ TƏHLİLİ	30
2.1. Maddi rifahın təhlili.....	30
2.2. Sosial müdafiə sisteminin dinamikası.....	37
2.3. Məşğulluq və gəlirlər dinamikası.....	44
III FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	48
3.1. Sosial sahələrin inkişafının tədqiqinin təkmilləşdirilməsi	48
3.2. Sosial sahələrdə marketing strategiyalarının tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	56
3.3. Sosial sahələrdə dövlət siyasətinin prioritetləri və onun strategiyasının təkmilləşdirilməsinin istiqamətləri	67
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	78
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	81
ƏLAVƏLƏR	84
Cədvəllərin siyahısı	85
Qrafiklərin siyahısı	85

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı: Müasir dövrdə əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin, sosial müdafiəsinin təmin edilməsi hər bir dövlətin prioritet vəzifələrindən hesab edilir. AR-nın Konstitusiyasında da aydın şəkildə qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifah halının yüksəldilməsini, sosial müdafiəni və layiqli həyat şəraitini təmin etməli və əhalinin qayğısına qalmalıdır. Vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması dövlətin sosial siyasətinin prioritet istiqamətidir.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin formalaşdığı dövrdə sosial sahələrin inkişafının tədqiq edilməsi əhəmiyyətli xarakter daşıyır. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın neftdən asılılığın azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq ölkədə əhalinin rifahının yüksəlməsi, sosial sahələrin inkişaf etdirilməsində meydana çıxan problemlərin aşkar edilməsi və həlli istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasına və analiz olunmasına xüsusi diqqət ayrılır. Sosial sahələr inkişafının cari problemlərini özlüyündə birləşdirərək həlli yolları təhlil olunur. Milli iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətlənmiş sosial sahələrin inkişaf etdirilməsi daha çox makroiqtisadi problemlərin həlli ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə cəmiyyətdə olan sosial problemlər insanların inkişafını, onun kapital olaraq təkrar istehsalını, istifadəsini və mühafizə istiqamətlərinin formalaşdıraraq inkişaf etdirir. Sosial- iqtisadi vəzifələr dövlət, özəl və fərdi xüsusiyyətləri kəsb edərək idarəetmə və təşkilati problemləri özündə ehtiva edir. Müasir dövrdə cəmiyyətdəki sosial problemlərin məqsədləri, vəzifəsi və təşkilati strukturu baxımından aşağıdakı istiqamətləri müəyyən etmək olar:

- əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi;
- sosial təhlükəsizlik və sosial təminat;
- sosial müdafiə;
- sosialyöndən inkişafın dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri;
- sağlamlıq və ömür uzunluğu müddəti;
- təhsildə problemlər və əhalinin təhsili səviyyəsi;

- mədəni inkişaf və həyat;
- əhali qruplarına sosial xidmətlər;
- sosial sahələrin maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşməsi;

Sosial sahələrin inkişafının ötən müddət ərzində ilkin formasının formalaşdırılmasına baxmayaraq, bu sahənin təkmilləşdirilməsi və modern tələblərə cavab verən sistemin qurulması zərurəti hələ də aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Hazırkı dövrdə sosial sahələrin daha səmərəli təşkil edilməsi sosial müdafiə sistemində müavinətlərin unifikasiyasına ehtiyacın olması, pensiya sistemində maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi, ünvanlı yardım sisteminin müasirləşdirilməsi, müasir təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə xidmətlərinə əlçatanlığın təmin edilməsi, insanların labüd həyatı şəraitilə təmin olunması, onları ən aşağı yaşam standartına çıxışının təmin edilməsi, işsizlik ilə yoxsulluqdan sığortalanmanın həyata keçirilməsi zərurətini yaradır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Sosial sahələrin inkişafının müxtəlif aspektləri bir sıra elmi tədqiqatlarla araşdırılmışdır. Sosial inkişafın problemləri, sosial bərabərsizlik, gəlirlər, istehlak, yoxsulluq və sosial xidmət sahəsinə həsr edilmiş tədqiqatlar həm yerli, həm də xarici ölkələrin alimlərinin diqqət mərkəzindədir. Sosial sahələrin inkişafı problemlərinin həll olunması istiqamətində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin həyat səviyyəsinin tədqiq edilməsində xarici ölkə alimləri B.Miloşeviç, N.V.Rimaşevskaya, L.Abalkın, N.Barr və başqa alimlərin rolu olmuşdur. Sosial sahələrin inkişafı problemləri həmçinin K.Marksın və J.Reklün konsepsiyalarında özünün əksini tapmışdır. Sosial sahələrdə inkişaf problemlərinin həlli ilə bağlı yanaşmalara dair Azərbaycanın iqtisadçı alimlərdəndən Səmədzadə Z., Rəcəbli H., Şəkərəliyev A., Əlirzayev Ə., Muradov Ə., Həsənov R., Şahbazov K., Rəhmanov F., Əhmədov Ə., Babayev M., Qasımov Ə., Hacıyev Ş., Allahverdiyev H. tərəfindən tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi sosial sahələrin cəmiyyətin həyatında əhəmiyyətini və rolunu müəyyən etmək, Azərbaycanda sosial sahələrin inkişafı istiqamətində mövcud tendensiyaları müəyyən etmək, təhlillər

aparmaq və sosial siyasətin perspektivlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu istiqamətdə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- İlk növbədə, sosial sahələrin metodoloji və iqtisadi əsasları müəyyən edilmişdir;

- Sosial sahələrin meyarları və göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycanda sosial sahənin inkişafı istiqamətləri əhalinin maddi rifahı, sosial müdafiə sisteminin xüsusiyyətləri, məşğulluq və əhali gəlirləri aspektində təhlil edilmişdir;

- Sosial sahələrin inkişafının tədqiq edilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- Sosial sahələrdə marketinq strategiyalarının tətbiqinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanmışdır;

- Sosial sahələrdə dövlət siyasətinin prioritetləri və onun strategiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Azərbaycanda sosial sahələrin inkişafı strategiyalarıdır. Tədqiqat obyektı sosial sahələrin inkişafına dinamizm, proses, münasibətlər sistem kimi nəzər yetirərək onun nəzəri və metodoloji tərəflərini tədqiq etmək və Azərbaycanda sosial sahələrin inkişafı ilə bağlı tövsiyələr verməkdir. Sosial problemlər insan inkişafı, onun tələbatları sistemi, maliyyə təminatı proseslərini və mexanizmləri əhatə edir.

Tədqiqat metodları: Disertasiyanın yazılma prosedurunda sosial sahələrin tənzimlənməyində sənəd, məlumat mənbəyinin, nəzəri-elmi yanaşmanın, başlıca anlayışlar və terminoloji sistem təhlili üsullarından, statistik məlumatların empirik təhlildən, habelə praktik xarakterə sahib bilik tətbiqinin təhlili metodundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat pillələri olmaqla aşağıdakı müəyyən ediləndir:

- İlk olmaqla tədqiqat predmetində praktik əsaslar öyrənilibdir. Həmin pillədə sosial sahələrin roluna yanaşma nəzəriyyə baxımından analiz ediləndir ki, bu tədqiqatın məqsədinin həyata keçirilməsində qapı vəzifəsini daşıyır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodundan istifadələr olunmuşdur.

- Növbəti pillədə əldə edilmiş empirik ilə nəzəri informasiyaların sistemləşdirilməyi və ümumiləşdirilməyindən çıxış etməklə sosial sahələrin müxtəlif sferalar -əhali gəlirləri, məşğulluq, sosial müdafiə üzrə analizi gerçəkləşdirilmiş ki buda təhlil edilən sferaya təsiredən başlıca amil və tendensiyaların müəyən edilməyinə şərait yaradıbdır. Həmin pillədə həm də, uyğun hüquqi-normativ fəaliyyətin nəticələri olmaqla mümkün sferada dəyişikliklər intensivliyi əks etdirilmişdir. Həmin pillədə tərkib və təhlil, deduksiya və induksiya şəklində üsullardan istifadə olunmuşdur.

- Növbəti pillədə əldə olunmuş təhlil materiallarının ümumiləşdirilməyi ilə təhlili yoluyla proqram yanaşılması tətbiq ediləndir. Sırf onun nəticəsi olmaqla prinsip sistemləşdirilməsi, proqram yanaşılmanın məntiqli həmçinin strukturu, quruluş, hətta sosial sahələrdə müxtəlif istiqamətlər üçün inkişaf strategiyalarının şərt ilə meyarı müəyən edilmişdir. Yekunda isə tədqiqatın məqsədinə müvafiq olmaqla təklif formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiyanın yazılma prosesində bu sferada nəzəri yanaşmadan, əcnəbi dövlətlərdə, habelə Azərbaycan dövləti qurumlarının veb hökumət portalında təqdim olunan materialdan, dövlətimizin uyğun sferada qanunvericilikdəki aktlardan, rəsmi statistika məlumatlarından böyük istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: AR-nın dövlət qanunvericiliyində hüquqi-normativ aktların kifayət qədər olmaması bundan öncə bu mövzuda araşdırılmaların aparılədəbiyyatın və statistik göstəricilərin olmaması tədqiqatın aparılması zamanı məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində isə tədqiqatının yelikləri aşağıda qeyd olunub:

- Ünvanlı sosial yardım sistemi ailə biznesinə dəstək, məşğulluq proqramları, insan kapitalının inkişafı istiqamətinə yönəlsə daha effektiv nəticələrə nail olmaq olar;

- Əlilliyi olan vətəndaşların aktiv əmək prosesinə cəlb edilməsi və münasib iş şəraiti və rejiminin yaradılması məqsədi ilə sosial mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Yaşayış minimumu və ya minimum istehlak səbəti müəyyən edilən zaman müxtəlif əlillik dərəcələri nəzərə alınmalı, onların tələbatına uyğun formada hazırlanılması daha məqsədəuyğun hesab edilir;

- Çoxuşaqlı ailələr üçün müavinət sisteminin təkmilləşdirilməsi, uşaqların ailədə sayının artırılması istiqamətində stimullaşdırıcı proqramların qəbul edilməsi əhəmiyyətlidir. Belə ki, hazırda ailələr bir, yaxud iki uşağa önəm verir ki, bu demografik balansı pozur;

- Qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılması ilə dövlətin üzərinə düşən sosial məsuliyyət yükü azalmış olur və bu da bazar şərtlərində fərdlərə öz yığımını səmərəli olaraq dəyərləndirmək üçün imkan yaratmış olacaq.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işində sosial sahələrdə inkişaf meyllərinə makroiqtisadi aspektdən baxılmış, dövlətin sosial siyasətində bu sahələrin inkişafı problemləri ön plana çəkmişdir.

Dissertasiya işində aparılan araşdırmalara əsasən aşağıdakı elmi yeniliklər irəli sürülmüşdür:

- Sosial sahələrdə inkişaf problemlərinin həllində əsas tənzimləmə subyektini kimi dövlət sosial siyasətinin istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- Sosial sahələrdə islahatların hədəfləri, onların təmin olunmasında zəruri olan resursların mexanizmləri təhlil edilmişdir;

- Təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrdə inkişaf meylləri müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyada sosial sahələrin inkişafı ilə bağlı mövcud meyllər və strateji yanaşmalar öyrənilərək təhlil edilmişdir ki, bu tədqiqatlardan həmin sferada fəaliyyət göstərmiş təşkilatın işlərində tətbiq olunması diqqətə alınmalıdır.

I FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİNİN TƏDQIQATININ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Sosial sahələrinin inkişafının metodoloji əsasları

Sosial sahələrin əsas məqsədi əhalinin maddi vəziyyətinin yüksəldilməsini təmin edən maddi və xidmət sahəsinin inkişafına nail olmaq, əhalinin tələbatına uyğun olaraq istehsal, istehlak, mübadilə prosesləri və onların əsas növlərini yaratmaqdır. Sosial sahələri insanlarla mübadilə, istehsal və istehlak münasibətlərini meydana çıxardır. Hazırki dövrdə sosial inkişafın əsas məqsədləri yaşayışı təmin etmək üçün zəruri sayda maddi və mənəvi nemətləri yaratmaq və onların cəmiyyətdə ədalətli bölgüsünü təmin etməkdir. Sosial sahələr təsərrüfat formasına görə mülkiyyət münasibətlərini özündə ehtiva etməklə iqtisadi artımın əsas tərkib hissəsi kimi, eyni zamanda mənəvi dəyərlərin formalaşmasını da təmin edir.

Sosial sahələrin fəaliyyət dairəsi özünün istehsalat, istifadə mexanizmləri və bölgü ilə təşkil olunaraq iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi mənəvi və maddi nemətləri yaradaraq insan ehtiyaclarının fərdi və ictimai şəkillərini yaradıb. İctimai sferaların məhsulu xidmətlərlə və vicdani dəyərlər ilə şəxsin inkişafı, onun mövcud və perspektiv fiziki və mənəvi tələbatını ödəyə bilən istehlak xarakterli dəyərlər toplusu yaratmaqdır.

Sosial sahələr əhalinin həyat səviyyəsi, xidmət sferası, onunla bağlı təsərrüfat formalarını əhatə edir. Sosial sahələri iqtisadi sahələrlə sıx bağlı olaraq səmərəli əlaqə yaradaraq ölkənin iqtisadi artımını formalaşdırmış olur. Sosial sahələr dolayı yolla iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədlərini daşıyır.

Sosial sahələrin inkişaf etməsi nəticə etibarı ilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini, fərdin mədəni inkişafını təmin edir. Aydın məsələdir həyat səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın daha da səmərəli olması barədə fikir yürütmək olar. Sosial sahələr predmet olaraq müxtəlif sahələrin xüsusiyyətlərini, onların formalaşma mənbələrinə izah verməklə sistem olaraq fəaliyyət göstərir. Sosial sahələrinin struktur elementləri vəhdətdə fəaliyyət göstərsə də hər birinin

ayrı-ayrılıqda mütləq strategiyalarının olmasına zərurət yaradır. Sosial sahələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Əhalinin sosial subyekt olaraq tələbatının öyrənilməsi və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
2. Səhiyyənin inkişaf etdirilməsi;
3. Təhsilin iqtisadiyyatı və idarə olunması;
4. Mədəniyyət sahəsinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi;
5. Mənzil-kommunal təsərrüfat xidmətinin təşkil edilməsi və idarə olunması;
6. Sosial sığorta sisteminin idarə edilməsi;
7. Sosial müdafiə sisteminin təşkil edilməsi;
8. Ekoloji tarazlığın qorunması;
9. Məşğulluğun təmin edilməsi.

Buradan çıxış edərək sosial sahələrin tələbat sistemində aşağıdakıları daxil etmək olar: maddi tələbat, mənəvi tələbat, sosial tələbat.

Sosial sfera sosial-iqtisadi və mənəvi mahiyyəti ilə səciyyələnir. Onun iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət büdcəsindən maliyyələşən kapital vəsaiti, fondlar və maliyyə xidmətləri yaradır və müəyyən müəssisələr, ərazilər, regionlar miqyasında yerləşərək özlərinin potensialını yaradırlar. Eyni zamanda bu sahələr üzrə proqramların hazırlanmasında sahibkarlıq subyektləri də yaxından iştirak edərək bu sahənin gəlirli olmasında maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Lakin sosial sahələr daha çox kommersiya marağı ilə deyil, ümumilikdə cəmiyyətin ümumi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Bu zaman sosial dövlət və onun öhdəlikləri meydana çıxır ki, bu zaman əsas tədbir əhalinin sosial qayğılarını ödəməkdən ibarət olur. Beləliklə bu siyasət ölkənin sosial siyasət konsepsiyasının əsasını təşkil etməklə iqtisadi inkişaf, sosial tərəqqinin təmin edilməsi şərtlənir.

Sosial sfera eyni zamanda insan faktoru ilə əlaqədar olduğuna görə bu kateqoriyanın iqtisadi tərəfi insanın tələbatını ödəyən sistem ilə, məsələn, əməkhaqqı, gəlirlər və s. ilə bağlıdır.

Sosial sfera sosial prosesin iştirakçıları olan subyektlərin fasiləsiz təkrar istehsalı zərurətindən meydana çıxan obyektiv tələbatın formalaşdırdığı, cəmiyyətə məxsus bütöv, daimi olaraq dəyişməkdə olan altsistemdir (Abdullayeva R., Muradov A., 2013, s.21). Digər söz ilə sosial sfera şəxsin özünün həyatını təkrardan istehsaledən bir fəaliyyət sahəsi olmaqla cəmiyyətin sosioloji vəzifəsini həyata keçirən hissəsidir. Bu zaman adamın fərd olaraq sosial həmçinin vətəndaşlıq hüquqları reallaşmış olur. Sosial sferanın fəaliyyət göstərməsi obyektiv qanunlarla müəyyən edilir və sosial idarəçiliyin müəyyən edilmiş prinsiplərinə əsaslanır.

Sosial sferaya əhalinin həyat səviyyəsi ilə əlaqədar olan iqtisadiyyatın obyektləri və proseslər, insanların maddi və mənəvi nemətləri, xidmətlərin istehlakı, əhali qruplarının, kollektivlər və ümumiyyətlə ictimaiyyətin vacib tələbatlarının ödənilməsini ifadə edən iqtisadi fəaliyyət tipləri daxildir.

İctimai sferanın iqtisadiyyatı sosial ehtiyatların məhdudluğu şəraitində, elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, səhiyyə, nəqliyyat və rabitə, bədən tərbiyyəsi və idman, turizm və sosial mədəni servis xidməti, əhalinin sosial təminatı, mənzil - kommunal təsərrüfatı sahələrində mövcud iqtisadi münasibətlər sistemini araşdırır.

Sosial sfera insanın və mövcud şəraitin, tələbatın ödənilməsi variantlarının elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması metodologiyasına əsaslanır. Məhz bu səbəbdən sosial sahələrinin idarə edilməsi prosesi sosial proqnozlarla sıx bağlı olur. Sosial proqnozlar əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması, mənzil və iş şəraitinin yüksəldilməsi kimi məqsədlərə xidmət edir. Bundan irəli gələrək idarəetmə meyarı, resursları və mexanizmləri müəyyən edilir.

Sosial sahələrin mahiyyəti, onun formalaşmasının xüsusiyyətləri və dinamikası elmi, metodoloji və konseptual yanaşmaların strategiyasına əsaslanır (Əlirzayev Ə.Q., 2015, s.34). Sosial sferanın mövcud vəziyyəti, əhalinin tələbatına cavab verən xidmət səviyyəsi, onların məşğulluqda, ÜDM-nin formalaşmasında mövqeyi, perspektiv inkişafı icmal və xüsusi göstəricilər əsasında təhlil edilir, dəyişmə tendensiyaları və perspektivləri keyfiyyət dəyişmələri aspektindən qiymətləndirilir.

Sosial inkişafda adambaşına düşən ÜDM, onun istehlak və ehtiyatlara istifadəsi, sosial xərclərin və sərmayələrin sosial sahələrin infrastrukturunun inkişafı təhlil edilir. Sosial sahələr özünün imkanları çərçivəsində fəaliyyət göstərməkdədir. Hər bir sosial sahənin illik xidməti xərcləri və iqtisadi səmərəliliyi ilə bərabər təminat səviyyəsi ilə qiymətləndirilir. Sosial tələbatlar əhali qrupları, gəlir səviyyəsi və bir sıra stimullaşdırma amillərindən asılı olduğuna görə standartlaşma metodlarının keyfiyyət baxımından təhlili aparılır. Bu baxımdan sosial bazarı araşdırmaq üçün istehlakçıların motivlərini, yaranma səbəblərin və real iqtisadi amillərini nəzərə almaqla tipoloji metodlardan geniş istifadə edilir.

Əhali iqtisadi sosial amil kimi bəzi göstəriciləri ilə eynicins qruplara ayrılır. Bu amillər mövcud imkanlar baxımından eynicinsli olsa da, onların həyat fəaliyyətində və istehlak bazarında aktivliyi eyni olmur. Bəzən eyni sosial qrupda gəliri, ailə tərkibi, bir sıra sosial göstəriciləri eyni olan insanlar özlərinin seçim meyarları ilə həyat fəaliyyətin qurur. Müəyyən hallarda isə nəticə olaraq eyni dinamizmə malik istehlakçılar müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilər nümayiş etdirirlər. İstehlakçı tipləri ilə, istehlak bazarlarında əməyin xüsusiyyətləri ilə istehlak xüsusiyyətləri arasında əlaqə forması və təsirlər klaster metodologiyası ilə əlaqələndirilir.

Sosial sferanın təsvir modeli, bazar münasibətləri şəraitində onun kommersion maraqlarına deyil, insan kapitalı dinamikasına və onun prioritet istiqamətlərinin yaranmasına istiqamətlənir. İnsan kapitalı müasir dövrdə aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) insan inkişafı;
- b) əsas kapital;
- c) intellektual kapital;
- ç) təbiətin resursları və onların təkrar istehsalı;
- d) inteqrasiya kapitalı.

İctimai kapitallaşma bir proses olmaqla onun mövcud resurslarının artımı istifadə səmərəsi ilə ölçülərək uğurlu qərar üçün tənzimlənir. İnsanın kapitalı fizikən artıqla deyil, onun əmək və sosial fəallığı əsasında qiymətləndirilməlidir.

İnsan kapitalının artımı əhalinin məhsuldarlığı, iqtisadi fəallığı, təhsil səviyyəsi ilə reallaşır. Ümumiyyətlə müasir dövrdə ölkəmizdə də insan artımının sürəti getdikcə azalmaqdadır. Son 90 ildə artım tempi iki dəfə aşağı düşüb. Təkrar istehsal fəallığını artırmaq məqsədilə elm, təhsil, səhiyyə sahələrində artıma diqqət yönəldilir. İnsan faktoru sosial kapitalın əsas halqası olmaqla tələbat sistemi ilə onun ödənilməsi yolları arasında kompensasiya axtarılması üçün bir vasitədir.

1.2. Sosial sahələrin inkişafının iqtisadi əsasları

Sosial sahələrin məhsulu bazar iqtisadiyyatı mühitində həm satılır, mübadilə olunur, və ya ictimai tələbatı ödəyən sosial müdafiənin məqsədlərini realizə edir. Sosial sferanın məhsulları funksional tələbat və funksiyasına görə ayrılır. Hər bir funksional vəzifəyə uyğun olaraq “saf” istehsal və xidmət sahəsi formalaşdırılır (Quliyeva N.Q., Hüseynov R.A., 2007, s.46). Belə ki, səhiyyə, intellektual inkişaf sosial dəyər olmaqla, onların təminatı rolunda çıxış edən sferalar maddiyat, əhatə və təşkilati xüsusiyyətinə görə meydana çıxır.

Sosial sahələrin müəyyən yönləri isə insanların yaşayışını yönləndirmək, sivilizasiya ilə komersiya maraqlarıyla tam vəhdətdə həll olunmaqla özəl əlamət daşıyır. İctimai sahələrdə mülkiyyət münasibəti bazarlar və bazarlardan qıraqda olan sosial müdafiənin niyyətiylə ixtisaslaşmış.

İctimai sahələrin iqtisadi əsasların mülkiyyət münasibətləri, bölgü və idarəetmə tipləri əhatə edib. Müasir dövrdə servis sahəsi təqribən 91 faiz özəlləşmişdir. Bir sıra sferalar bütünlükdə özəl mülkiyyətə aiddir.

Sosial sahələr xidmət ilə istehsal sektorları yaradaraq insanların yaşam fəaliyyətinin infrastruktur sferaları olaraq formalaşır. Maddi istehsal infrastruktur istehsalata şərait yaratmaqla birbaşa və yaxud dolayısı ilə həyat şəraiti, gəlirlər və bazarın ehtiyaclarına uyğun maddi-mənəvi nemətlər təminatını yaratmış olur. Sosial infrastruktur fərdlərin inkişafına təsir göstərən müxtəlif sahələrin - bank sistemi, sığorta, kredit və maliyyə infrastruktur sahələri kimi sosial effektlə ölçülür.

Sosial sferanın iqtisadi əsasların aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar (Heydərov Ə.M., 2004, s.54-55):

- maddi və mənəvi nemətlər istehsalatı həmçinin hər bir vətəndaşın istifadəsinə görə eyni imkan, hüquqlarla əhatə olunması;

- ictimai sferaların məhsul və xidmətlərə dair ixtisaslaşmağı, konkret sfera olmaqla təşkilat strukturunun yaradılmağı;

- sosial sahələrin struktur quruluşu, ünvana görə qruplaşdırılması və onların hər birinin funksional idarə mexanizmlərinin yaradılması;

- sosial sferaların tabe və qarşılıqlı əlaqədə olan altsistemlərinin təşkil edilməsi, məqsədlərini meydana gətirən meyarlara uyğun sisteminin yaradılması;

- sosial sferanın ünvanı, məqsədinə uyğun surətdə vəzifə və resurslarının mənbəyinin tapılmağı;

- ictimai sahələrin prioritetliyi, mədəni, milli və perspektiv məqsədə müvafiq olmaqla ardıcillıq sistemi tərtib və bunun elmi aparatının formalaşdırılması.

Sosial sahələrin fəaliyyətinin iqtisadi özülünü tələb standartı və bunun dinamikası quruluşu təşkil edib. İctimai tələb ictimai ölkənin iqtisadi strukturu, cəmiyyətin demoqrafik-sosial tərkib, bunun demoqrafik xüsusiyyətləri habelə cəmiyyətin maddiyyatla təmin edilməsi ilə ölçülər. İctimai tələb, mədəni-milli dəyər, cəmiyyətin inkişafı meyilləri, səhiyyə, təhsil, korrupsiya, rüşvətxorluq, ictimai təşkilatlar və cəmiyyətin ehtiyacına dövlətin yanaşma prinsipləri ilə müəyənləşir.

İctimai tələb özü bütöv əhalinin təbəqələri, regional, kənd, sosial təbəqələr, şəhər və digər kənar təsirə düçar olur. Təcrübələr göstərir ki, sosialoji mexanizmlər sosial sferalar olaraq meneciment, tənziqləmə və idarəetmə siyasəti formalaşdırır. İctimai sferanın tədqiq edilməsi və idarə edilməsi hüquqi-normativ və inzibati amillərə söykənərək öz iqtisadi strukturu yaradır. İctimai sistem formalaşması faktorları bunun iqtisadi sistemi, resursların mənbəyini, onun bölgüləri, təzədən bölgü və idarəetməsi mexanizmi formalaşdırır. Bu struktur ölkənin iqtisadiyyatının qanunauyğunluqlarıyla spesifikləşdikcə, mümkün iqtisadiyyatın lap məqsədmüvafiq surətdə dəyişməsi motivi və başlıca etalonunu formalaşdırıb.

Sosial sistem iqtisadi inkişaf nəticəsi və onun artışı, onun keyfiyyəti və növbəti təkmilləşməsi üçün hədəflər rolu oynayır. Bu hədəflərin tərtib, əsaslandırılması gələcəyə baxış həmçinin ölkə iqtisadiyyatının sosiallaşdırılması meyyarı olaraq əsaslandırılır. Sosial tənzimləmə cəmiyyətin rifahı, sosial müdafiə, istehlakçının hüquqlarının qorunması, antiinhisar həmçinin korrupsiyaya qarşı iqtisadi üsulların tətbiqi, təminat mexanizmləriylə reallaşır. Təbii ki, o sahələrin hər biri öz sahə quruluşunu, formalaşma sistemini əks etdirir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və idarəetmə sistemində ictimai inkişaf, sosial müdafiə, sosialoji təminat, sosial tənzimləmə prosesləri müxtəlif aspektlərdən və lap çox davamlı inkişaf, təhlükəsizliyi konsepsiyası baxımından öyrənilir həmçinin gələcəyə baxış kontekstindən yol axtarılır (Xijny E., 2006, s.122).

İctimai problem çağdaş vəziyyətdə ölkənin əhalisində rifah, bunun yüksəldilməyi ilə ölkənin sosialoji müdafiə mexanizminin təkmilləşməsindən ötrü yaranmış vəzifə habelə dəqiq nəticələrdi. Sosioloji problemlər əhatəsinin sahəsinə müvafiq olmaqla makroiqtisadi sfera habelə istifadəcil mənzilli xarakteri daşımış istiqamətdir. Bunun tədqiq edilməsi ümumi iqtisadi problemin nəticələri ilə faktoru, sahənin təşkil habelə idarədilməsində sosioloji nəticənin qiymətləndirilinəsi həmçinin fərqli əmtə, servis və hər hansı iqtisadi mexanizmlərin ictimai faydasını qaldırmaq yoluyla mümkündür.

İctimai sferanın planlanması, idarə olunması bazarmünasibətləri şəraitində əhalinin tələbatı, resursla təminatın təkmilləşməyi habelə istifadəsi sahəsi, ərazisi sistemiylə reallaşır. Lap aşağı istiqamətlərdə ictimai təsirləri planlaşdırılıb:

- 1) işyerinin təşkil habelə məşğuluğun təşkil edilməyi;
- 2) insanların kapital təminindən ötrü bölmə mexanizminin təmini həmçinin sosioloji ədalət təmin olunması;
- 3) bazarda münasibətin təkmilləşməyi, əhalinin istehiakına müvafiq tələblə təklifi qanunlarıyla alıcılığı qabiliyyətinin yüksəldilməyi;
- 4) sosioloji sığorta hətta sosioloji təminatın sistemində iqtisadi əsaslar, planlanma həmçinin bazartipli dəyişmədə sosioloji müdafiənin təmini;

5) sosioloji infrastrukturunu sahənin təmini ilə idarəedilməsində, antinhisar və antinflasiya tədbirinin planlaşdırılmağı həmçinin uğurlu modelinin təmini;

6) tədris, elm, mədəniyyət, səhiyyə və digər sferaların marketinqin planlanmasında rəqabətqabllıyyətli şəraitin təşkil ilə planlaşmağı;

7) insanların kapital yığılışına həvəs yaradaraq faiz, kredit və dividend münasibətlərin təmini.

Sosioloji bazarın münasibəti mənəvi, maddi sistemlərə və məhsula görə təsnifatlandırılır. Maddiyyat tərəfi cəmiyyətin asayışı, istehlakın səbəti, gəlirləri, yığıma ilə xərcin struktru, davamlılığı əhatə edib, tərəflərin hər biri istehsalı, bölgülər ilə istehlakı davranışının tempi həmçinin formalaşan xüsusiyyətləriylə bağlıdır. Maddiyyat tərəfi ölkənin iqtisadiyyatının artışı, struktru, ixracı, idxalı, bazarda marketinqin forması, bazarlarda insanların asayışına müvafiq xidmət və əmtəənin təşkili yolu göstərib.

İctimai məhsul ölkənin inkişafı üçün sosioloji zəmin, əhalinin minimum dəyərlərə sahib olması üçün dövlət təminatıdır. Bazar münasibətləri inkişaf elədikcə ayrı-ayrı sosial təbəqələrə bərabər şəraitlər yaratmaqla, təşəbbüskarlığa cəhd göstərmək mexanizmləri yaradılıb. Mənəvi dəyərlər pullu, pulsuz xidmət infrastrukturunu sahələrini həmçinin mədəni mühit təşkil edib. Sosial sferanın məhsuluna, təşkilat quruluşuna və maliyyə mənbəyinə görə xidmət və infrastruktur sahəsi kimi baxmaqla bunun təsərrüfat fəaliyyəti, dövlətlə əlaqənin forması və digər sferalarla əlaqəsi planlaşdırılır. Sosial sferalar bu əlaqəyə görə mexanizm xarakterli və kompleks vəziyyətlərin məcmusu olaraq öyrənilir. İctimai sistemin obyekt olaraq insan, bunun inkişafı indeksni idarəedən maddi-maliyyə sistem formalaşır. İctimai mexanizm hər bir etapda axır hədəfinə effekt göstərən prioritetlərin üstündə qurulub və ölkənin sosial siyasətinin diferensiasiyasına, bunun ictimai ədalətin üstündə qurulmağına və ictimai mövqelərin təşkil edilməsinə yönəldilib.

Modern dövrümüzdə qütbləşmək qanuni və qeyri-qanuni formall və qeyriformal iqtisadi sistemin dərinləşməyi səviyyəsi ilə sosial nəticəsinə formalaşdırır.

İctimai sahələr bazar iqtisadiyyatının daxili parçası kimi mikro və makro səviyyədə problemləri, eləcə də idarəetmə xüsusiyyətlərini kəsb edir. Mikrosəviyyəli problemlərdə sosial sferanın başlıca məqsədi səmərəli və dünya inteqrasiya sistemində qoşulan bir ölkə iqtisadiyyatına dünya iqtisadi sistemdə tərkib hissə olaraq baxılıb.

Mikrosəviyyədə sosial sahələr kommersiya maraqları ilə limitli tələbat səviyyəsində dövlətin tənzimlənməsi yoluyla fəaliyyət göstərən sektorlar, mülkiyyət forması təsərrüfat strukturu olaraq formalaşır və inkişaf edib.

Sosial sahələrin iqtisadi strukturu onun resursları və gəlirinin artımı ilə maliyyələşən obyekt kimi fəaliyyət göstərir. İctimai sahələrin özəlləşməsi, lisenziyası həmçinin sonrakı fəaliyyəti dövlət tənzimlənmə sistemi və ictimai tələb prinsiplərinə əsaslanır. Təhsil, mədəniyyət, elm və səhiyyə sferaları müxtəlif ölkələrdə özünün maliyyələşmə və nəzarət mexanizmlərinə əsasən fərqlənir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə bu sahələrin inkişafı dövlətin maliyyələşməsi və rəqabət əmələgətirən sahələr üzrə inkişaf etdirilib.

Sosial obyektlərin iqtisadi mexanizmi xidmət və insanın ruhi tələbatına uyğun olaraq yerləşməyi, onların planlaşması hüquqi ilə fiziki şəxs təmsalında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə təyin olunub. Sosial sahələrdə sahibkarlıq bazarın tələbinə uyğun olaraq xüsusi sektoru və dövlət sektoruna bölünüb. Onun əsas resursları investisiyaların bütün mənbələri hesabına özəl vəsaitlər təşkil edir. Dövlətin büdcəsinin xərc strukturu ictimai məqsədlər və sosial investisiyayönümlü xərclərə bölünməklə sosialyönlü büdcənin strategiyasını formalaşdırır. Dövlət xəzinəsinin sosialyönlü istiqamətinin əsas parçasını əhalinin müdafiə olunan xərci və sosial sferanın xərci təşkil edir. AR-da dövlətin büdcəsi sosialyönlü xarakterə sahibdir. Bu məqsədlər real camaat, sosial obyektlərin tələbatını qarşılamaq və Azərbaycanda real yaşamın səviyyəsinin mövcud vəziyyətini yaxşılaşdırmaq zəruriyyətindən meydana çıxır.

Dövlətin büdcəsindən sosial istiqamətləri bilavasitə müdafiə olunan fərdi istiqamətli xərclərə və kollektiv infrastruktur, istehlak şəraiti və sahibkarlıq,

məşğulluğu artırmaq üçün verilmiş sığorta Ödəmələri, subsidiyalar, kredit və dividendlər yoluyla reallaşır. Sosial təyinatlı ödənişlər müasir şəraitdə öz mənzilini və rolunu dəyişdirir. Beləki, ipoteka, sahibkarlığa dəstək ödənişləri, ayrı-ayrı vacib məhsul istehsalına dəstək, ünvanlı sosioloji yardımın daha çox həvəs yaratması məqsədinə yönəldilməsi sosioloji inkişafın təkmilləşməsi yollarıdır. Sosioloji obyektlərin inkişafı rəqabət vəziyyəti şəraitində təminat bərabərliyi yaratmaq ilə inkişaf etdirilir. Sosial sahənin xüsusi mülkiyyət forması, müəyən təminat səviyyəsindən yuxarı keyfiyyətli xidmət, yaxud qiymətli məhsulunu istehsal etməklə özünün maliyyə potensialını və davamlı inkişafını təmin edir.

Sosial təbəqənin iqtisadi əsaslarını mülkiyyət növündən asılı olaraq xüsusi fond, əhali vəsaitləri, büdcədənkənar fond və xarici investisiyaların dünya səviyyəli inkişaf strategiyası əhatə edir. AR beynəlxalq təşkilatın üzvü olmaqla sosial xartiya və bəyənamələrə qoşulur.

İctimai problemlərin tədqiq edilməsinin sahə və ərazinin aspekti regional və strateji xüsusiyyətlər kəsb edib (AMEA məruzələri, İqtisadiyyat. No 6/2012). Strateji araşdırmalar ölkədə başverən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişimlərini nəzərə almaqla rifaha yönəldilmiş dəyişmələri özündə əks etdirib.

İqtisadi struktur, onun dəyişməyi sosial məqsədlərə nailolmaq niyyətini güdür. Hər hansı regionun iqtisadi və sosioloji potensialından səmərəli istifadə etmək ilə region əhalisinin rifahı yaxşılaşdırılmağa yönəldilir.

Sosial sahələrin iqtisadi əsasları onun idarə edilməyinin və təşkilati quruluşunun xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Bazar münasibətləri fonunda sosial sferanın liberallaşmasıyla yanaşı onun tənzimlənməsi vacibliyini tələb edir. Bir neçə sahələr, sosial nemətlər təminatı prinsipi ilə bölünür həmçinin dövlət tərəfindən tənzimlənilir. Sosioloji təminat sistemi yaşayış minimumu, istehlak səbəti, minimum maaş və minimum pensiya, müavinət və kollektiv istehlakdan ötrü minimal şəraitlərlə tənzimlənilir.

İctimai obyektlər məhsuluna görə ixtisaslaşmış və istehsal, sığorta, maliyyə bank və maliyyə infrastrukturu olmaqla birbaşa sosial xarakteri daşıyır, yaxud sosial şəraiti

yaradır, nəticələri ilə insanın fəaliyyətinə, onun inkişafına təsirini edir. Bu baxımdan sosioloji xidməti aşağıdakı bölmələr sahəsində öyrənmək olar:

- istehsal sahəsi əmək şəraiti və müəsisənin sosial xidmətinin təşkili, bunun iqtisadi mənbələri və idarəedilməsi;
- sosial müəsisələrin marketinq xidməti planlaşması, bazara uyğun məhsulun istehsalı, kommersiya səyi ilə ictimai tələbata uyğun fəaliyyəti;
- bank və kredit mexanizmi, faiz siyasəti və kreditin formalarının sosial zəmin üzrə qurulması;
- sosial sığorta sahəsinin, formalarının təşkili və idarəedilməsi;
- sosial müdafiə sistemi, bunun iqtisadi əsaslarının, maliyyə mənbəyinin və tənzimləmə mexanizmlərinin əsaslandırılması və təkmilləşməsi.

Sosial müəsisələrin yerləşməsi tələbat sistemi ilə əhalinin məskunlaşması, iqtisadi həmçinin resurs potensialının səmərəli iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi, habelə əhalinin və onun yaşam şəraiti, təhsil və səhiyyə xidmətinin təmin olunması prinsipinə uyğunlaşdırılır (Jerebin V.M., Romanov A.N., 2002, s.128). İctimai müəsisələrin yaradılması icbari həmçinin kommersiya səyi vasitəsilə həll olunur. İqtisadi sahənin bazarları məhsulla xidmətin bazarıyla əsaslandırılırsa, sosioloji bazarın münasibəti cəmiyyətin ehtiyacı, onun gələcəyi həmçinin insanların dövlətin zəmanətiylə inkişafı təmin olunur. Ona görə də ictimai sahə çoxmüddətli strategiya olaraq təsiri baxımdan fərqlənib. İctimai təsir ancaq məsrəfiylə son məhsulu arasındakı nisbət ilə deyil, gələcəkdə insanlıq faktorunun inkişafı, onun məhsuldarlığı, intellektual səviyyəsi, mənəvi-milli dəyərlər sivilizasiya ilə dünyaya inteqrasiyası mexanizmində rolu və yeriyə dəyərləndirilir. Sosioloji sahələrin strukturlaşması sosial prioritetləri (effektlər) baxımından qiymətləndirilir həmçinin onun iqtisadi sistemdə üstünlük rolu müəyyənləşdirilir.

Sosial-iqtisadi sistem tədqiqat obyektini həmçinin praktiki iqtisadi sahələr olaraq stasional fəaliyyəti və olan vəziyyəti əhatə etmir. Buna biz inkişaf prizmasından, iqtisadi sistemin sahə və fərd amili olmaqla onun istehsalçısı olaraq baxırıq. Ona görə də hər bir sosial sferada istehsal, əməkhaqqı, sosial sığortalar, vergilər, maliyyə

və bazarın zəbt edilməyi, davamlı inkişaf strategiyası formalaşmış. Sosial müəssisələrin istehsal, ödəniş strukturu arasında maddi-maliyyə nisbətləri və sosial faydalılıq idarə olunur.

Sosial servis iqtisadiyyatın təşkili və idarəedilməsinin təşkilati-idarəetmə institutudur. Sosioloji iş böyük və kiçik səviyyədə dövlət və müəsisə mülkiyyət formasından aslı olmadan fəaliyyətin çərçivəsi ilə region, sosial müdafiə, bölgələrin sosioloji-iqtisadi inkişafı, antinhisar habelə antinflasiya tədbiri, kəndlər ilə şəhərin sosioloji inkişafı, miqrasiya, məskunlaşmaq və təhlükəsizlik, səhiyyə, tədris, mədəniyyət həmçinin bircə istehlakı sferaların, sosioloji əməyin başlıca strukturudu.

Sosioloji məsələnin həll olunması özəl müəsisə habelə hər bir müəsisədə ictimai bölüm, həm də hökumət və hökumətin olmayan təşkilatlar şəklində fəaliyyət göstərmiş. İctimai təşkilat ölkənin, cəmiyyətin və müxtəlif müəssisələrin maliyyə yardımı sayəsində fond həmçinin sosial təşkilat olaraq formalaşmış. Bazarın iqtisadiyyatı şəraitində təşkilat quruluşu olmaqla ictimai quruluşlar sahibkar ilə ödənişli servis sayəsində öz maliyyə imkanını formalaşdırmış.

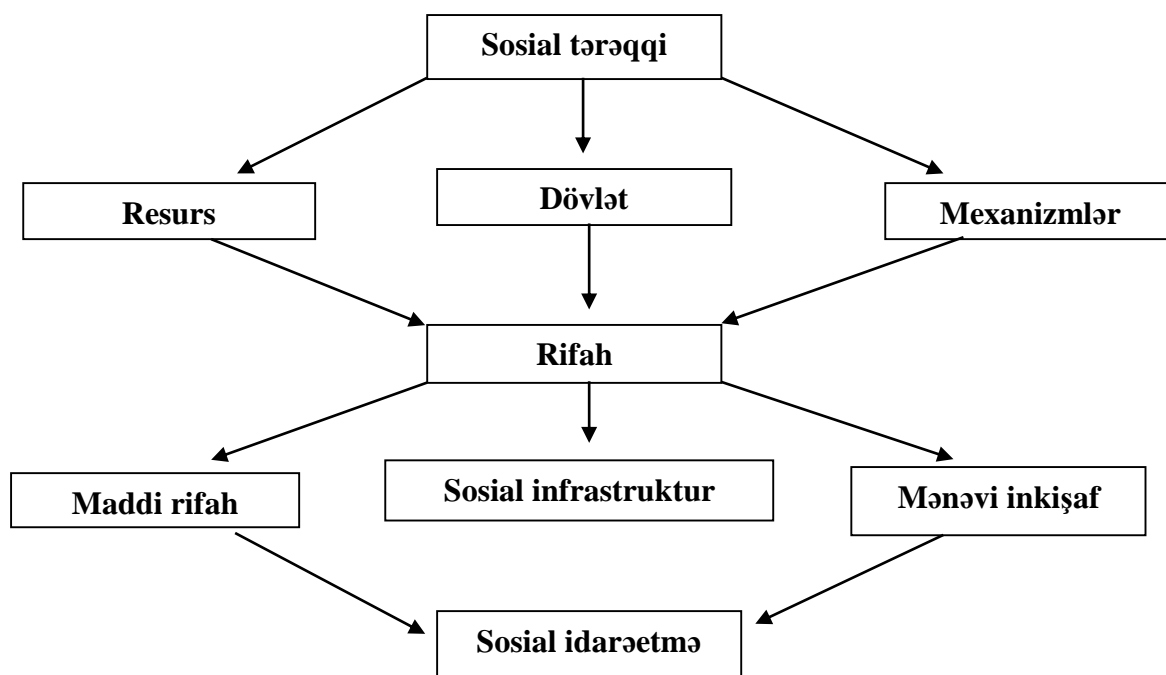
Sosioloji müdafiə iqtisadiyyatı pensya, müavinətin mexanizmi, elmlə təhsil, mədəniyyətin inkişafı məqsədilə yaradılmış fond başlıca olaraq dövlət xəzinəsindən formalaşmış. İslahatlanma irəlilədikcə pensya islahatı sığortanın hesabna maliyələşmə mexanizminə keçir. Lakin Azərbaycan əhalisində sosial tərkib sosial müdafiənin dövlətin tərəfindən maliyələşməsinin saxlanılmasını labüdləşdirir.

İctimai müdafiənin şəxsi növü gələcəkdə gözlənilir. Hər bir vətəndaşın sosioloji sığorta ödəyənini olaraq xüsusi fonda aid olub bilər həmçinin bunun təminatı səviyyəsi möhkəmləndikcə, rəqabətin qabiliyyəti güclənir.

İctimai sistemlərin formalaşdığı qrafiki amal, mənbə habelə tənzimlənmə vəzifəsini reallaşdırmış obyektlər və subyektlər məqsədli surətdə təşkil şəkli. Başlıca məqsədi və adekvat mənbələrə, texnologiya, bölüm həmçinin stimular sistemə əsaslanmış sosial inkişafı aşağıdakı kimi ifadə olunur.

Cədvəl 1: Sosial inkişafın prinsiplial sxemi

Mənbə: Əlirizayev Ə.Q. 2015, səh.28

Cədvəldən aydın olduğu kimi, başlıca məqsədi sosioloji tərəqqi həmçinin sosioloji inkişafın strategyası əhatə edib. Mənbə təminatları ilə dövlətin tənzimlənməyi sosioloji inkişafın kapital özülünü formalaşdırıb, bunun mexanizmi hazırki həmçinin gələcək inkişaf meyarları baxımdan həlledilir. Sosioloji tədbir vaxt mahiyyətilə gələcək bütöv iqtisadi və struktur dəyişimlərilə mümkündür. O tədbir islahat proqramını və məqsədli proqram xarakterli tədbirlərlə mümkündür. Sosial sahələrin fəaliyyəti, struktur islahatları bazar prinsipi və normativ (standart) dəyişim meylləri ilə proqnozlaşdırılır. Beləki, sosial inkişaf sahələrinin xərcləri insanın tələbatına və sosial normalara uyğun hesablanır. İctimai normalar iqtisadi, texniki, fizioloji və mənəvi dəyərlərin elmilik əsaslarıyla tərtib olunmasını tələb edib. Sosial normalar düryavilik, milli və resurs təmini çərçivəsində daima təkmilləşir. Bunun proqnozu iqtisadi və sosioloji sferada baş verən faktların dəyişməsinə nəzərə almaqla proqnozlaşdırılır.

Sosial-iqtisadi əlaqə sahələr arası, sahə daxili, böyük və mikro iqtisadi-sosial proseslərin qiymətləndirilməsi və perspektivlərini nəzərə alır. Sosial proqnoz və məqsədlərə çatmaq sosial proqramlar ilə tətbiq edilməklə proqnozlaşdırılır.

Sosioloji proqramlar funksional vəzifələrdən ötrü ünvanlanıb. Həll edilməli olan iqtisadi problemləri həll etmək üçün elmi-nəzəri əsaslanmış “effekt” sistemi hazırlanır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial “effekt” qanunvericlik bazasına və maraqların uzlaşma prinsipinə əsaslanır. Gəlirlərin bölünməyi, rentə münasibətləri, bonus həmçinin digər təkrar istehsal mexanizmi əsaslandırılır. Vacib məqsəd iqtisadi və sosial potensialı iqtisadi dövriyyəyə cəlb etmək habelə onun təkrar istehsalını təşkil etmək məqsədi əsas götürülüb. Sosial proqramlar direktiv deyil, müəyyən öhdəliklər prinsipiylə həll edilir.

Təcrübədə sosioloji-iqtisadi proqramlar sistem olaraq müasir şəraitdə çevik olar və həqiqi imkana əsaslanır. AR-da 2003-cü ildən etibarən üç ildə bir bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı proqramı tərtib edilərək icra edilib. Kasıblığın azaldılmağı və iqtisadi inkişafı proqramının tətbiq edilməsi ilə yoxsulluğun hüdudu 5-6%-ə düşmüşdür.

Çağdaş durumda sosioloji problemlərin həll edilməsi, iş yerləri, məşğulluq məskunlaşmaq, cəmiyyətin asayışı, qütbləşməyin sosioloji ədalət və istehlak ilə əmək ölçüləri tarazlanması, cəmiyyətin geniş kütlələrinin sosioloji müdafiəsi şəklində vacib məsələlər aktuallığını hələ də saxlayıb. İqtisadi inkişafın meyilləri və əldə edilən sosioloji nəticə göstərirki, iqtisadi və sosioloji problemlərin səmərəli əlaqələri təşkil olunmazsa, fayda əldə olunmur.

1.3. Sosial sahələrin meyar və göstəriciləri

Sosial inkişafın göstəriciləri bir qayda olaraq istehsal, bölgü və istehlak bazarında gedən proseslər, inananbaşına düşmüş istehsalın tutumu, əhalinin tərəfindən faydalılıq dərəcəsi və cəmiyyətin maddi vəziyyəti, təminatmə səviyyəsi ilə ölçülüb. Keyfiyyət göstəriciləri kimi yoxsulluğun səviyyəsi, ehtiyacın minimumu, yaşayış minimumu, yoxsulluq dərəcəsi ilə gəlirin formalaşmağı mənbəyi əhatə edib.

Cəmiyyət istehlakında dinamik analizi, onun quruluşunun başverən dəyişimlərin faktorlar üzrə analizinə və dəyərləndirmə üsuluna səbəb olub. Kasıblığın azaldılma yolu indiki şəraitdə adil bölgüyə və inkişafın hədəfini hazırlamağa şans verir.

İqtisadiyatın inkişafı və cəmiyyət həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, qütbləşməyin adil mexanizminin hazırlanma halları, yoxsulluq həddində və istehlakın struktrunun formalaşmağında, bunun dinamikasında özünü ifadə edir. Əhali gəlirinin artması kəmiyyət göstəricisidir və onun səviyyəsinin yüksəlməsi, istehlak strukturunda mənəvi nemətin istehlakıyla qanunauyğun surətdə dəyişilirsə, onda asayişin keyfiyyət dəyişilməsi başverir. Cəmiyyətin rifah göstəricisi olmaqla maddi balans, gəlir balansı və xərcləri arasındakı cəbri, reqresiya tənliyi quraraq faktorlar və onun nəticələri arasındakı elastikliyin əmsalını dəyərləndirmək olar (Nağıyev Ə.T., Mütəllibova V.A, 2013, s.76). Gəlirlər və istehlakın tənziyi gəlirin mənbəyi ilə istehlakın forması ilə mənbələr arasındakı əlaqəni göstərib. Həmin balans kənd, əhali və sosial qruplar üçün tərtib olunub.

Sosial sferanın təhlilinin aparılması və proqnozlaşdırılması həmin sahənin xidməti fəaliyyətinin maddi-maliyyə ilə əmək tutumunu hesablanmağa, o göstəricinin təminatı səviyyəsi ilə müqayisə etməklə təminatı yolu tapmağa şərait yaradır. Adambaşına düşmüş xidmətin səviyyəsinə əsasən təminatın səviyyəsi təzə xidmətlərin yaradılmasına şərait yaradıb. Normatif metod səhiyyənin, təhsil, mənzil-kommunal xidmətlərin və dövlətdə hər bir fərd üçün zəruri olan müsbət şəraitin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə edilir. Bir çox sahələrin maliyyə planları zəruri olan normalara uyğun olaraq idarə edilir. Keyfiyyət cəhətdən adambaşına düşən istehlak norması, mənzil şəraiti və pullu xidmət sferaları planlaşdırılır.

Sosial normalar və normativləşmə predmet kimi sosial sahə mütəxəssislərinə tədris edilir. Normalar bir qayda olaraq direktiv xarakter daşımır və onun yenilənməsi dünyada gedən proseslər, ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən elmi-

texnoloji xarakterli islahat, əhalinin davranış forması və baxışı normaların mütəmadi olaraq təkmilləşməsini tələb edib.

Sosial standartlar mədəni-mill, tarixi və iqtisadi göstəricilərin üzərində, bir sıra xidmətin sahələri isə adambaşına, 1000 nəfərə düşən xərclər, mənbələr üzərində qurulur (Jerebin V.M., Romanov A.N., 2002, s.278). Sosial norma nisbi mənada və mexanizm halında tədqiq olunur. Mümkün normativlər və real göstəriciləri arasında nisbət təminat səviyyəsini müəyyənləşdirir. Əgər əhalinin təminatı səviyyəsi 100%-ə yaxındırsa, o zaman ona təsir göstərən faktorların seçilməsi və tənzimlənməsi başverir. Normativləşmə prosesi istehlak, təmin və struktur dəyişmələrin təsiri ilə təkmilləşən və idarəolunan sahələr kimi formalaşır. Norma fizioloji, texniki, tibbi həmçinin əxlaq normaları olmaqla praktika və elmi əsaslarla hazırlanan, tövsiyyə xarakterli göstəricilər mexanizmidir. Normativləşmədə vahid ölçü meyarına gətirilmək metodikası hazırlanır həmçinin tətbiq olunur. Yaşamaqdan ötrü zəruri olan normatif istehlak göstəricilərinə uyğun istehlakın səbəti yaşayış minimumu, ehtiyaclar minimumu, minimum əməkhaqqı ilə digər gəlirlər planlaşdırılır. Ölkəmizdə hər il büdcə ilində bu göstəricilər Milli Məclis dekabr iclasında Dövlət xəzinəsinin təsdiqi prosesində baxılır habelə təsdiq olunur. Ölkədə başverən bahalaşma və qiymət faktorunu nəzərə almaqla bu göstərici təsdiq olunur.

Sosial sahənin inkişaf etməsi cəmiyyətin əhali tərkibi, onun rifahı, məşğuluğu, təhsil səviyyəsi, mədəniyyətinin inkişafı göstəriciləri və onların gələcək arzu olunan hala çatması üçün tənzim edilən, idarəolunan amillərin qiymətləndirilməsi və xarici parametrlərin sistemə daxil edilməyi yolu ilə baş verib. Müasir şəraitdə dünyanın ölkələrinin inkişafı, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinin məkan habelə məzmunca dəyişməsi, açıq iqtisadi sistem və iqtisadi mənafe üzərində beynəlxalq biznesin inkişafı sosial tələbləri formalaşdırır. Həmin şəraitdə konseptual inkişaf strategiyası əsas rol oynayır. Respublikamızda müasir inkişaf səviyyəsi, gəlirin formalaşması mənbələri və ictimai amillərin üstün artması meyilləri sosial-iqtisadi konsepsiyanın potensialını və gələcəyə baxışın quruluşunu dəyişir. Artıq inkişaf konsepsiyası artan resurslar şəraitində ondan istifadə və saxlanılması təkrarlı prioritet

olaraq qəbul edib. Bu gün Azərbaycan investisiyayönümlü, sosial gərginliyi ön sıraya çəkir.

Ölkənin sosial strategyası neft sektorundan daxil olmuş gəlirlərinin perspektiv sahələrinin həmçinin fəaliyyət növlərinin genişlənməsinə, fərd kapitalının artmasına, sosial infrastruktur və əhalinin geniş qrupunun həyat səviyyəsi və intellektual inkişafı məqsədilə şəraitin yaradılmasına yönəlidir. Ölkədə təhsil sistemi və elmin inkişafı sosioloji müdafiə və ailələrin maddiyyat təminatı məqsədilə neft gəlirlərinin optimal istifadəsini tələb edib.

Sosial problemlərin tədqiq edilməyi mövcud iqtisadi göstəricilər, insanların təbii artımı dinamikası həmçinin onların istehlak, təhsil, mədəni sahədə seçim davranışıyla müəyənləşir. Müasir şəraitdə şəxsbaşına düşən gəlirləri istehlakın tutumu, strukturu, təhsil, səhiyyə xidməti nəticələri sahə və tələbin ödənilməsi baxımından qiymətləndirilir.

Cəmiyyətin sosial problemləri ictimai tələb, rəy, eləcə də cəmiyyətin motivləri əsasında tədqiq olunanda, ümumiləşmə apararaq gələcək proqnoz vermək olar. Sorğu məlumatından irəli gələrək əhalinin fərqli sosial qrupları üzrə həyatın səviyyəsi onların məşğulluğundan asılı olaraq ictimai-iqtisadi, siyasi ilə müasir problemlərin həllində yeri qiymətləndirilir. Təbii ki, insanların bütün təbəqələrini sosial sorğuya cəlb etmək mümkün deyildir. Ona görə də müəyən sayda və əhatə sahəsinə görə reprezentativ sayda insanlardan sorğu keçirməklə insanların həyatının səviyyəsi, onların xidmət habelə sosial institutları münasibətlərini analiz edib, riyazi üsullar ilə statistik- riyazi modelləriylə bütün əhali üçün əlamətdar ümumiləşmə vermək olar. İctimai model lap çox statistik, məqsədli proqramı və imitasya hesabını aparmaq və qiymətləndirmək üçün tərtib olunub.

II FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİNİN AZƏRBAYCANDA İNKİŞAFININ TƏHLİLİ

2.1. Maddi rifahın təhlili

AR-da bazar münasibətlərinin sürətlə inkişafı və daha da dərinləşməsi əhəmiyyətli surətdə səmərəli dövlət tənzimlənməsi mexanizmini, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsini, inflyasiyanın nəzarətə götürülməsini, idarəetmə dəyişikliklərini, işgüzar fəallığın gücləndirilməsini zəruri etmişdir. Bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın bazar fəaliyyəti mexanizminin meydana çıxmasının və inkişafının obyektiv proseslərini formalaşdırır ki, bu da səmərəliliyin yüksəldilməsi və sosial yönümlülük istiqamətində gücləndirilməsinə dəstək olan struktur dəyişikliklərinə gətirib çıxarır. Sosial və iqtisadi proseslər qarşılıqlı olaraq əlaqədə olmaqla bir-birlərini şərtləndirirlər. Bu səbəbdən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yerli əhalinin həyat səviyyəsinin sosial normativləri əsasında qurulan əhalinin sosial müdafiəsi, pul gəlirlərinin həcmi, diferensiasiyası və dinamikası, həmçinin insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə məsələlərin statistik öyrənilməsi zəruridir.

Cədvəl 2: Əhalinin gəlirləri və xərcləri (milyon manat)

Hesabat illəri	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Gəlirlər-cəmi	8 063,6	25 607,0	39 472,2	41 744,8	45 395,1	49 162,9
İlk gəlir:	6 394,2	22 126,5	35 363,4	37 471,2	40 653,3	44 200,7
İşçiyə əmək ödənişi	2 954,8	7 027,3	10 776,1	11 037,3	12 780,7	12 393,3
Sahibkar fəaliyyəti gəlirləri	3 432,6	14 725,0	23 375,9	25 317,1	26 509,1	29 688,0
Xərclər-cəmi	6 508,7	19 251,5	30 799,6	34 963,4	39 775,0	45 152,5
Son istehlak xərcləri	5 532,6	16 528,5	26 582,6	30 595,3	35 196,7	40 119,6

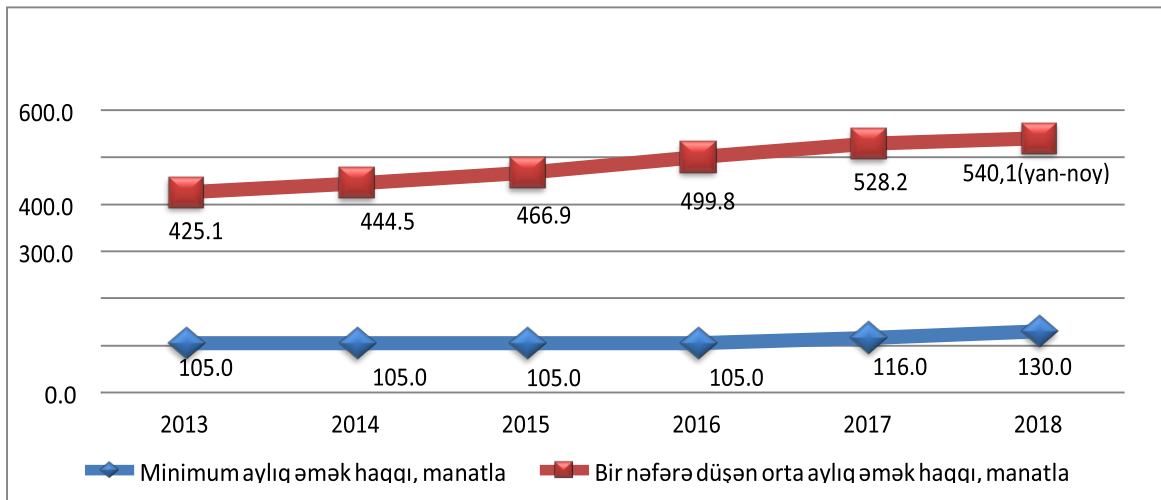
Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 21

Hazırda valyuta ehtiyatlarımız 2018-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə üç milyard ABŞ dolları artım göstərərək 45 milyard dollara çatıb və 2019-cu il üçün ümumi

daxili məhsulda artım göstəricisi 3.6 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırılır (DSK Göstəriciləri 2015-2018., s.80). Bu faktor imkan verir ki, əhalinin etibarlı sosial müdafiə sistemi yaradılsın. Əhalinin gəlirlərinin artımı inflyasiyanı üstələyir, bu da sosial iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması üçün əsas göstəricilərindən hesab edilməlidir.

Respublika əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasının əsas amillərindən biri bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin dərinləşməsi və inkişaf etməsidir. Son dövrlərdə qeyri-dövlət sektorunun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi nəticəsində həyata keçirilən ardıcıl islahatlar nəticəsində əhalinin gəlirlərinin quruluşunda fərqli meyllərin formalaşması nəzərə çarpır. Cədvəl 2-dən göründüyü kimi müşahidə olunan meyl gəlirlərin quruluşunda sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan vəsaitlərin xüsusi çəkisində artım göstərmişdir. Ötən əsrin 90-cı illərində pul gəlirlərinin 70%-ni əmək haqqından gələn gəlirlər təşkil edirdisə, indiki dövrdə gəlirlərin 65%-i sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına əldə olunmuşdur.

Qrafik 1: 2013-2018-ci illərdə bir nəfərə düşən orta aylıq maaş və minimum maaş (manatla)

Mənbə: AR ƏƏSMN-nin 2018-ci il üzrə hesabatı, səh 5.

2019-cu ildə “Minimum aylığı əməkhaqqın artırılacağı haqqda” AR Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə minimum aylıq əməkhaqqının məbləği artırılaraq 130 manatdan 180 manata çatdırılmışdır. Qrafik 1-də ölkədə minimum

əmək haqqının və hər adam başına düşən orta aylıq əmək haqqlarını dinamikası əksini tapmışdır.

Əhalinin həyat səviyyəsini daha da yüksəltmə, sosioloji təminatı və sosial müdafiəsini gücləndirmək, eləcə də əməkhaqqı sistemində mövcud olan uyğunsuzluğu götürmək məqsədilə respublikada işin ödənilməyi istiqamətində aparılmış islahat dövlət sosial siyasətində əsaslı yeri tutub və o sferada davamlı surətdə məqsədəuyğun işlər aparılmışdır.

Minimum əmək haqqı iqtisadi mahiyyəti işəgötürən tərəfindən işçi qüvvəsinin qiymətinin ən aşağı sərhədini göstərməkdir. Minimum əmək haqqının həcmi işçinin zəruri tələbatlarını ödəmək üçün kifayətedici səviyyədə olmalıdır. İşçi qüvvəsinin dəyər ödənilməsi xərcləri əsasən gündəlik qida, geyim, mənzilin saxlanması, məişət əşyaları, tibbi xidmət, ümumi və peşəkar təhsil, işçinin əmək fəaliyyətində və ondan sonrakı sosial ehtiyaclarına yönəldilmiş xərcləri nəzərə alır. AB-nin Beynəlxalq Komissiyasının qərarına əsasən əməkhaqqının daha adil minimum səviyyəsi həmin dövlətdəki aylıq orta əmək haqqının 68%-nə bərabər olmasına qərar verib.

Məlumdur ki, ölkədə məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin qalxması (inflyasiya zamanı baş verməsi) məişət təsərrüfatlarının büdcəsinə, onların sərəncamında olan pul gəlirlərinə, dolayısı ilə həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli surətdə təsir göstərir. Aydındır ki, məhsul və xidmətlərin istehlak qiymətinin artım tempi əhali arasında həyat səviyyəsinin göstəricilərində artım tempini qabaqlayırsa onda bu istiqamətdə sosial siyasətdə islahatların aparılması zəruri olur. Bu səbəblə də dövlətin sosial-iqtisadi, habelə maliyyə siyasətində inflyasiya meyarının arzuolunan səviyyədə saxlanması əsas vəzifələrdən biri kimi səciyyələndirilir.

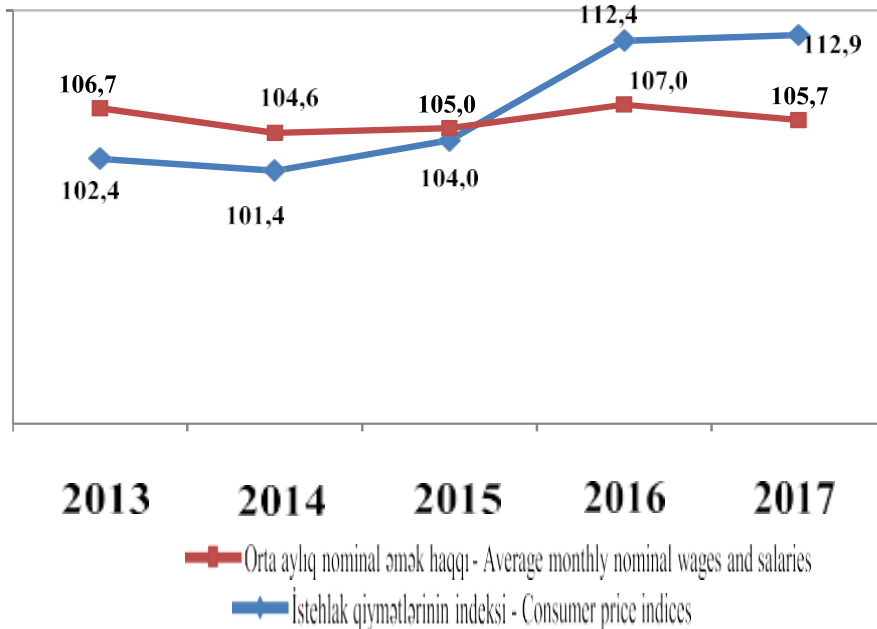
Rəsmi statistik məlumatlara əsasən ölkədə istehlak malları və xidmətlərin qiymətlərinin sosial-iqtisadi inkişafı stimullaşdırdığını göstərir. Bunun nümunəsi kimi, ölkəmizdə istehlak məhsullarının və xidmətlərinin qiymət indeksi 2005-ci il üçün 109.6% olmuşdursa 2017-ci ildə bu göstərici 112.9% təşkil etmişdir.

Qrafik 2-dən görüldüyü kimi 2015-ci ildən etibarən istehlak qiymətləri indeksi orta aylıq nominal əmək haqqını üstələyir ki, bu neft qiymətlərinin düşməsi,

inflasiya səviyyəsinin artması fonunda əmək haqqının daha az artım nümayiş etdirməsini göstərir.

Qrafik 2: Orta aylıq nominal əmək haqqı ilə istehlak qiymətlərinin indeksi arasında münasibət

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 31

Bununla yanaşı həssas kateqoriyadan olan əhali dövlətin sosial siyasətində əsas yeri tutur. Az təminatlı ailələrin sosial müdafiəsi məqsədi ilə ünvanlı sosial dövlət yardımının proqramının icra olunması davam etdirilərək 2018-ci il ərzində bu məqsədlərdən ötrü 105 mln. manat vəsait daha xərclənmişdir. 2018-ci ilin sonuna kimi ünvanlı dövlət tərəfindən sosial yardımı alan hər bir ailə müəyyənləşdirilib və sayı 42,8 min nəfərə bərabər olmuşdur ki, buda uyğun olaraq 2017-ci il ilə müqayisə edildikdə 36,8 min ailə və yaxud 47% daha azdır. Ünvanlı şəkildə dövlət tərəfindən sosial yardımı alan ailələrin sayının azalması özünəməşğulluq və digər sosial proqramlar vasitəsilə əhalinin maddi rifahının yüksəlməsi ilə bağlı olmuşdur.

Diqqət çəkən məqamlardan daha biri əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin qorunması üçün ayrılan dövlət büdcəsində ayrılan vəsaitlə bağlıdır. 2019-cu ildə səhiyyə sahəsinə yönəldilmiş vəsait 2018-ci ildən 32 faiz, yəni 309 milyon manat

çoxdur. Tibbi icbari sığortanın tətbiqi üçün əlavə 223 milyon manat dövlət tərəfindən vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur (DSK Göstəriciləri 2015-2018, s.76). Bütün bunlar əhalinin sağlamlığının qorunması dövlətin əsas prioritetlərindən biri olduğunu göstərir.

Səhiyyə yönündə ayrılmış maliyyə vəsaitlərinin həril artırılmağı həmin materialın lap optimal və effektiv xərclənməsini gərəkdirən mexanizmin də formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Həmçinin, əhalinin mühüm dərman vasitələri ilə təmin olunması işinin keyfiyyəti yaxşılaşdırılmış, onların keyfiyyətinə nəzarət sistemi yaradılmış, dərmanların standart qeydiyyatı sistemi formalaşdırılmışdır. Səhiyyə sistemində aparılan kadr islahatları nəticəsində tibb müəssisələrində mütəxəssislərinin bilik və bacarıqları daim artırılır və onlar üçün ixtisas artırma kursları da təşkil edilir. Xüsusilə kənd yerlərində səhiyyə işçilərinin həyat şəraiti və maddi tərəfdən təminatın gücləndirilməsi yönündə tədbirlər görülmüşdür. 2006-cı ildən başlayaraq əhalinin sağlamlığının və göstərilən səhiyyə xidmətlərin nəzarət mərkəzində saxlanması üçün vətəndaşların “elektron şəkildə sağlamlıq kartı” sistemi qurulmuşdur.

2019-cu ildə təhsil üçün ayrılan xərclər 2018-ci illə müqayisədə 11% artım göstərərək, 2 milyard 276 milyon manata çatmışdır. Təhsilə ayrılmış maliyyə vəsaitləri təhsilin göstəricilərinin inkişaf etmiş dövlətlərin göstəriciləri səviyyəsinə çatmağa, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində mexanizmlərin həyata keçirilməsini, təhsil sistemində innovativ tədbirlərin stimullaşdırılmasını, elmi-tədqiqat işlərinin səviyyəsinin qaldırılmasını təmin etməkdədir. Təhsil sistemində reallaşdırılan islahatlarda uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyət daşımışdır.

Əhalinin həssas qruplarının sosial müdafiəsi istiqamətində tədbirlər daim gücləndirilməkdədir. Sosial müdafiə tədbirləri zamanı qaçqın və məcburi köçkün ailələrin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərə də xüsusi diqqət ayrılır. Son 10 il ərzində qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsini artırılması üçün 77 modern tipli qəsəbələr salınmış, 166 000 məcburi köçkünümüz - 37 000

ailəysə evlə təmin olunmuşdur (AZƏRTAC). Eyni zamanda şəhid və əlil ailələrinin sosial müdafiəsində gücləndirilmə işləri davam etdirilmiş, regionlarımızda 2042 mənzilli yaşayış binaları və 455-dən çox fərdi ev, ümumillikdə isə 2788 ev tikilmişdir.

2017-ci il dövlət büdcəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə bağlı ayrılmış 242,2 mln manat əvvəlki illə müqayisədə 7,8% çox olmaqla bərabər 855-dən yüksək məskunlaşma obyektinin tam əsaslı şəkildə təmiri işlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Ümumi olaraq məcburi köçkünlər üçün mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların məskunlaşdığı ərazilərdə sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, onların məşğulluğun artırılması istiqamətində yeni iş yerlərinin yaradılması işləri daha da gücləndirilmişdir. Ödənişli əsaslar ilə dövlət orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində təhsil alan məcburi köçkünlərin uşaqları təhsil haqqından, o cümlədən, məcburi köçkün düşmüş ailələr üçün kommunal xidmətlər tam ödənişlərdən azad olunmuşdur. Dövlət Neft Fondundan ayrılan vəsait hesabına respublikanın 18 şəhər və rayonda əhali üçün bütün zəruri olan sosial-texniki infrastrukturla təmin olunmuş 32 qəsəbə, 4 yüz min kvadrat metrlik mənzil sahəsi, 6411 fərdi yaşayış evi, 3174 yer tutumlu 18 məktəb, 576 yerlik 18 uşaq bağçası, 6 musiqi məktəbi, 2 xəstəxana, 11 rabitə evi, 10 klub, 16 tibb məntəqəsi, 14 inzibati bina tikildi, 197 kilometr uzunluğunda asfalt yol, 170 kilometr su xətti, 350 kilometr hava elektrik xətti, 22 ədəd artezian quyusu, 133 kilometr irriqasiya sistemi, 73 ədəd su anbarı və s. bu kimi sosial obyektlər istifadəyə verilmişdir. 5081 məcburi köçkün və 1330 qaçqın ailəsinin - 32 min nəfər vətəndaşın mənzil şəraiti yaxşılaşdırılaraq mövcud 12 çadır düşərgəsinin hamısı 2007-ci ildə tam şəkildə ləğv olunmuşdur (AR Regionların 2014-2018-ci illər dövlət proqramı).

Ümumiyyətlə, qaçqın və məcburi köçkün statuslu vətəndaşların sosial problemlərinin həll edilməsi üçün indiyədək 5,5 milyard ABŞ dolları həcmində vəsait sərf edilmişdir. Bu vəsaitin 2,5 milyard dolları büdcə vəsaiti, 1,9 milyardı Dövlət Neft Fondunun, 1,1 milyard beynəlxalq maliyyə qurumlarının və

Azərbaycanda fəaliyyətdə olan beynəlxalq təşkilatların vəsaitidir (AR Regionların 2014-2018-ci illər dövlət proqramı). Artıq 2013-cü ildə bir məcburi köçkün olan şəxsə xərclənən vəsait təxminən 1100 manat təşkil etmişdir. Bu isə dünyanın digər münaqişə zonası olan bölgələri ilə müqayisədə ən yuxarı göstəricisidir. Məcburi köçkünlər üçün yoxsulluq həddi son 13 ildə 75 %-dən 12%-dək azalmışdır.

“Valideynini itirmiş ya da valideynin himayəsindən məhrum olmuş uşağın sosioloji müdafiə haqda” AR-nın Qanununda dəyişikliklərin edilməsi barədə 19 aprel 2013-cü il tarixli Qanunu qəbul edilmişdir. Dəyişikliyə əsasən valideynini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar, həmçinin onların arasından olan şəxslərin dövlət, bələdiyyə və ya özəl orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində öz hesabları əsasında ödənişli təhsil aldıkları müddətdə, onların təhsil haqqları dövlət büdcəsindən olan vəsait hesabına ödənilir.

AR Nazirlər Kabinetinin 7 oktyabr 2015-ci il tarixli 320 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycanın müdafiə fondunun tabeliyindəki azyaşlılar üçün nəzərdə tutulmuş dövlət müəssisələrində valideyn himayəsindən məhrum olan məzunlara görə “Məzunlar evi” Sosioloji Müəssisəsinin Nizamnaməsi”nin 4.3-cü bəndinə uyğun olaraq, AR-nın Təhsil Nazirliyi dövlət müəssisələrinin valideyn himayəsindən məhrum qalmış məzunların siyahısını hər tədris ilinin sonunda AR-nın ƏƏSMN-ə təqdim edir. 2016-cı ilin 26 dekabr tarixində istifadəyə verilmiş ikinci “Məzun evi”ndə mənzillə təmin olunmaları məqsədilə 2015/2016-cı tədris ilində dövlət uşaq müəssisələrinin məzunları içərisindən 22 nəfər, 2016/2017-ci tədris ilində isə 32 nəfər valideynin himayəsindən məhrum olmuş məzunların siyahısı Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə təqdim olunmuşdur.

2.2. Sosial müdafiə sisteminin dinamikası

Əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinin əsas məqsədi bütün əhalinin keyfiyyətli yaşayış standartları ilə təmin etməkdən və bütün vətəndaşların sosial rifah vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Əhalinin sosioloji müdafiəsi elə təmin olunur ki, o, müxtəlif kateqoriyalardan olan əhalinin işləmək hüququnun,

təminatla yaşam minimumu ilə təmn edilməsinə, sağlığın müdafiəsi, təhsil, peşə hazırlığı və təzədən hazırlığı işlərinin təşkilinə, hüququnun təmininə şərait yaradır. Bununla yanaşı əhalinin sosial müdafiəsi sistemi elə təşkil edilir ki, bu, əhali arasında yaşam nemətinin bölünməsinə bərabərlyə aparıb çıxarmır, işə qarşı həvəs azalmağına səbəb olmur, tərsinə, buna müsbət təsir göstərir. Əhaliyə təqdim edilən pul dotasiyaları və yardımlar da ilk növbədə o şəxslərə şamil edilir ki, həmin qruplar obyektiv səbəblərdən qazancı əldə etmək potensialına sahib olmasınlar. Onlara əlillər, çoxuşaqlı ailələr, tələbələr, təqaüdcülər, məhdud və ya natamam əmək qabiliyyətinə sahib olan vətəndaşların qrupları daxildir.

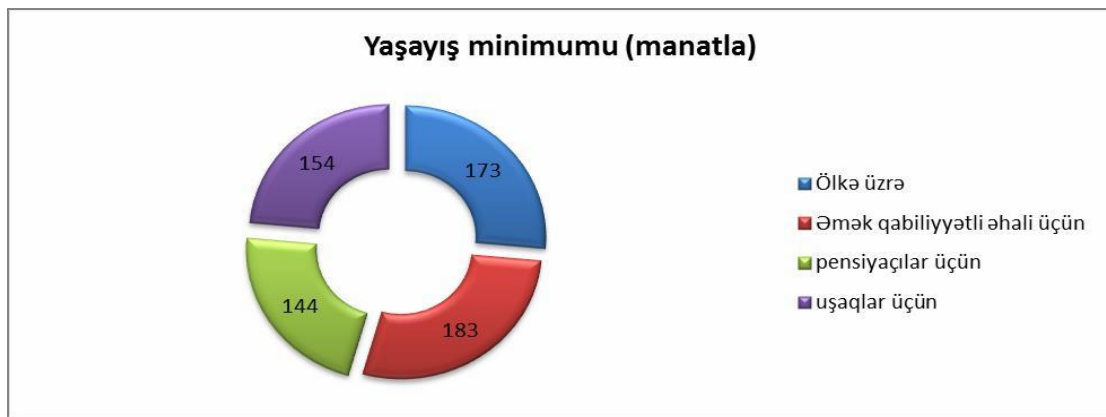
Statistik məlumatlar bildirir ki, 1995-ci ildən başlayaraq makroiqtisadi sabitlik və iqtisadiyyatın dinamik inkişafında əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması üçün qanunların qəbul edilməsinə imkan yaratmışdır. Artmaqda olan maliyyə imkanları əhalinin sosial rifahının artırılmasına, iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulması istiqamətində tədbirlərin görülməsinə geniş imkanlar yaratmışdır.

Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin qurulmasında və əhəmiyyətinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri yaşayış minimumunun müəyyən edilməsidir. Yaşayış minimumu vasitəsilə əhalinin maddi vəziyyətinin qiymətləndirilməsində, müxtəlif sosial təyinatlı proqramların hazırlanması, aztəminatlı ailələrin müəyyən edilərək onlara sosial yardımların göstərilməsi üçün istifadəsi olunur. Yaşayış minimumun mərhələlərlə artırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tempindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Müxtəlif ölkələrdə bu ya parlament tərəfindən, yaxud hökumət tərəfindən, bəzi ölkələrdə isə Həmkarlar İttifaqları tərəfindən müəyyən edilə bilər. Ölkəmizdə əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün “Yaşayış minimum haqda Qanunu” qəbul olunmuşdur. Yaşam minimumu iqtisadiyyatda və sosial siyasətdə indikator rolunu oynayır. Bu zaman ölkə əhalisinin müxtəlif sosial-demografik qrupları üzrə yaşayış minimumunu hesablanır. Yaşayış minimumu vasitəsilə insanların sağlamlığı və həyat fəaliyyətinin minimum təmin etmə səviyyəsi üçün zəruri hesab edilən və daxilində minimum istehlak səbətinə aid olan ərzaq və ev təsərrüfatlarının müayinəsi əsasında qeyri-ərzaq məhsulları orta bazar

qiymətləri, xidmət və ya icbari ödənişlərin normalaşdırılmış faktiki məsrəfləri əsas götürülərək əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarına - ümumi əhali, işləyən əhali, pensiyaçılar və uşaqlar üzrə hesablanır. Ölkə qanunvericiliyinə əsasən yaşayış minimumunun təqdiqlənməsi dövlət büdcəsi ilə bir zamanda təsdiq edilir.

“Azərbaycanda 2017-ci il üçün yaşam minimumu barədə” 01.12.2017 tarixli 906-VQ nömrəli AR-nın Qanunla əhalinin başlıca sosial-demoqrafik qruplarına 01.01.2019 tarixindən 2019-cu ildən ötrü yaşayış minimumu ölkə üzrə 180 manat (2018-ci ildə 173 manat olmuşdur), əmək qabiliyyətli əhali üçün isə 191 manat, habelə təqaüdcülər üçün 149 manat, uşaqlar üçün isə 160 manat məbləği həcmində müəyyən olunmuşdur (“Minimum aya əmək haqqını artırılmağı barədə” AR Prezidentinin Sərəncamı, 2019). Qrafik 3-də bu statistika öz əksini tapmışdır.

Qrafik 3: Ölkədə yaşayış minimumu (manatla)

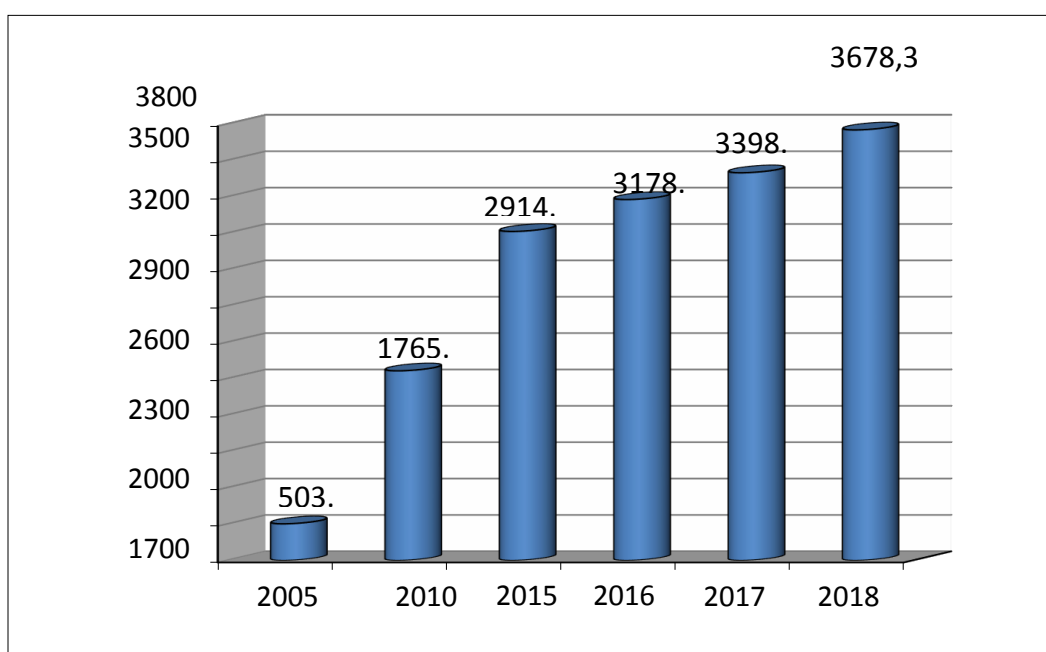
Mənbə: AR ƏƏSMN-nin 2018-ci il üzrə hesabatı, səh 12.

Sosial müdafiə sisteminin digər bir əsası kimi ehtiyac meyarı çıxış edir ki, bu da sosial müavinətlərin müəyyən edilməsində əsas rolunu oynayır. “AR-da 2018-ci il üçün ehtiyac meyarı həddi barəsində” AR-nın 2017-ci il 1 dekabr tarixli 908-VQ nömrəli qanunu vasitəsilə 1 yanvar 2019-cu il tarixdən başlayaraq ehtiyac meyarı həddi 130 manatdan 143 manata qaldırılmışdır (906-VQ nömrəli AR Qanunu, 2017). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövləti əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi, və rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində uzun müddətdir ki, əsaslandırılan və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilən standartlara

əsasən tədbirlər planı həyata keçirir.

Respublikada əhalinin sosial müdafiəsi lazımi səviyyədə təmin edilir və bu məsələlər daim diqqətdə saxlanılır. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqları üzrə daxil edilmələr 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə 11,83 faiz və yaxud 246,48 mln. manat çoxalaraq 2332,16 mln. Manata bərabər olmuş, illik proqnoza əsasən 102,58 faiz əməl edilmişdir. Qrafik 4-də dövlət sosial müdafiə fondunun gəlirləri əksini tapmışdır.

Qrafik 4: Dövlət sosial müdafiə fondunun gəlirləri

Mənbə: AR ƏƏSMN-nin 2018-ci il üzrə hesabatı, səh 2.

Dövlət sosial müdafiə fondunun gəlirlərinin artımı əhalinin pensiyalar və təqaüdlərlə etibarlı təminatını yaratmışdır. AR-nın Prezidentinin qəbul etdiyi qərarların nəticəsi olaraq pensiyaların orta aylıq məbləği pensiyaçılar üçün olan yoxsulluq həddini 1,7 dəfədən çox üstələyir, müqayisə üçün 2003-cü ildə isə bu göstərici yoxsulluq həddinin 2 dəfə aşağı məbləğində idi. 2003-cü ildən əmək pensiyasının orta aylıq məbləği 9,5 dəfə artaraq 18,4 manatdan 175 manata çatdırılmışdır və bu məbləğ yaşa görə pensiyalar üzrə 198 manat təşkil edir. Eyni

dövrədə yaşayana görə pensiyaçılar arasında əvəzetmə əmsalı 29,3 faizdən 43,4 faizə kimi çatdırılmışdır. Cədvəl 3-də əmək təqaüdçülərinin sayı və təqaüdün orta aylıq məbləği haqqında məlumat əksini tapmışdır.

Cədvəl 3: Əmək təqaüdçülərinin sayı və təqaüdün orta aylıq məbləği haqqında məlumat

	Yaşa əsasən	Orta Aylıq, AZN	Əlilliyə əsasən	Orta Aylıq, AZN	ABİ	Orta aylıq	Ümumi	Orta Aylıq
2010	831123	117,59	324746	110,76	136289	89,21	1292156	112,88
2011	812773	160,12	331587	126,12	133238	101,01	1277597	145,13
2012	800543	168,52	338214	129,86	133373	109,13	1272137	152,05
2013	791264	187,83	349093	148,44	136693	126,13	1277054	170,46
2014	785066	192,39	365753	149,47	140063	130,03	1290884	173,45
2015	781236	197,64	374465	150,33	144243	140,3	1299945	177,65
2016	781956	213,84	383593	163,26	149683	153,44	1315228	192,18
2017	780757	230,72	390857	171,42	151273	163,14	1322878	205,52
2018	757398	250,82	391428	185,92	150639	175,92	1299463	222,58

Mənbə: AR ƏƏSMN-nin 2018-ci il üzrə hesabatı, səh 21.

Respublikamızda makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi, iqtisadi potensialın artırılması, infrastruktur təminatı, sahibkarlıq həmçinin investsiya mühitində daha da yaxşılaşmağına 2003-cü ildən etibarən icra edilən sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası başlıca səbəblərdən olubdur. “2004-2005-ci il üçün AR-da iqtisadi inkişafı və kasıblığın daha da azaldılmağı üzrə Dövlət Proqramı” və “2008-2015-ci illərdə AR-da intensiv inkişafı və Dövlət Proqramı” qəbul olunmuş və bunlarla yanaşı əhalinin sosial təminatına dair qanunvericilik aktları təkmilləşdirilmiş, ünvanlı sosial yardım, pensiya, məşğulluq, sosial müavinətlər və s. kimi məsələləridə əhatə edən proqramlar insanların həyat səviyyəsi göstəricilərini daha da yaxşılaşdırmaq, yoxsulluq səviyyəsinin daha da azaldılması istiqamətində uyğun tədbirlərin həyata keçirilməsini davam etdirə bilmək məqsədi ilə icra olunmuşdur. Azərbaycan sosial təminat sahəsində istiqamətində bir sıra

beynəlxalq konvensiyaları ratifikasiya etmiş və icra edilməsi üçün yeni öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür.

Ölkədə pensiya təminatı sistemində aparılan genişmiqyaslı islahatların son nəticəsi olaraq ictimai sığortası, uçotu və pensiyası təminat sferasında vahid dövlət pensiya təminatı sistemini formalaşmışdır. Pensiyaların artımının təmin olunması mexanizminin bazar iqtisadiyyatının tələblərini ödəməsi və pensiya məbləğlərinin inflyasiyadan müdafiə edilməsi üçün indeksləşdirilməsi təmin edilir. Bütün bunlarla yanaşı uzunmüddətli perspektivdə pensiyaçıların daha etibarlı sosial müdafiəsinə nail oluna bilməsi məqsədi ilə təqaüd təminatı sisteminin maliyyə dayanıqlığının daha da möhkəmləndirilməsini məqsəd qoymuş olan islahat tədbirlərinin davam etdirilməsi əhəmiyyətli hesab olunur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən pensiya islahatlarının əsas məqsədi aşağıda verilən kimi səciyyələndirilir:

- təqaüd təminatının cari, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməsi üçün onun maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi;

- pensiya təminatının vətəndaşların layiqli həyat şəraiti səviyyəsinin və sosial müdafiə məsələlərinin təmin etməsi səviyyəsində həyata keçirilməsi.

Ümumilikdə isə, bu istiqamətdə reallaşdırılan əsas islahatlar həmçinin əmək pensiyalarının baza hissələrinin restrukturizasiyasını, ödəmə potensialının təkmilləşdirilməsini, sığorta haqları normativlərinin struktur təkmilləşməsinin həyata keçirilməsini, güzəştli və xüsusi şərtlərlə pensiya məbləği ilə qarşılanan sığorta haqqı arasında mutənəsibliyin təmin edilməsini, əmək pensiyalarının könüllü yığım komponentlərinin fəalaşdırılmasını daxil edir.

2018-ci il müddətində ölkəmizdə əhalinin 5,2 %-ə və yaxud 505,9 min nəfərə sosial müavinət təyin edilmişdir ki, həmin şəxslərdən 415,9 min nəfərinə isə aylıq olaraq, 90 min nəfərinə isə bir dəfəlik sosial müavinət təqdim edilmişdir.

Cədvəl 4: Əhaliyə təyin edilmiş birdəfəlik sosial müavinətlər

	2015		2016		2017		2018	
	Sosial müavinət təyin edilmiş şəxslər, nəfər	Hər bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği, manat	Sosial müavinət təyin edilmiş şəxslər, nəfər	Hər bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin edilmiş şəxslər, nəfər	Hər bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği, manat	Sosial müavinət təyin edilmiş şəxslər, nəfər	Hər bir nəfərə düşən orta aylıq məbləği, manat
Bir dəfəlik müavinətlər - cəmi	116195	X	113034	x	114741	X	97959	x
uşaq doğulmasına əsasən: ailələrə	97885	X	93441	x	93232	X	78048	x
uşaq doğulmasına əsasən: uşaqlara	104574	86,94	100261	87,66	99228	94,61	84881	97,55
radiasyadan əlil olmuş şəxs üçün müalicəyə görə (illik)	4694	195,00	4609	195,00	4577	213,01	4587	215,00
dəfnə görə	2362	120,00	2341	120,00	2766	130,41	3223	132,00
penitensiar yerlərində cəzadan azad olunan şəxsə	4565	417,00	5823	419,77	8170	420,00	5268	454,40

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 39

Bununla bərabər, 2018-ci ildə sosial müavinət alan insanların sayı 2017-ci illə müqayisədə 22 min nəfər, təqaüd alan insanların sayı isə 2 min nəfər çoxalmışdır. 2018-ci il müddətində bu məqsədlər üçün 428,8 mln manat vəsaiti sərf olunmuşdur. Cədvəl 4-də əhalinin qrupları üzrə təyin edilən birdəfəlik sosial müavinətlər və onların məbləğinin dinamikası öz əksini tapmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi uşaqly ailələrin sosial müdafiəsi müxtəlif forma, növlərdə həyata keçirilməklə sosial müdafiə sistemində xüsusi yerə malikdir. Onun əsas hissəsi birbaşa pul ödəmələrindən ibarətdir. Müavinətlər uşaqlara və yeniyetmələrə əmək qabiliyyətli yaşına çatana qədər və təhsilini başa çatdırana qədər davam etdirilir.

Sosial müdafiə sistemində əhalinin sağlamlığının təmin edilməsi istiqamətində müdafiə tədbirlərinin görülməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin mühüm məqsədi əhalinin sağlamlığını yaxşılaşdırılmasından, orta ömür müddətini uzadılmasından, əhalinin hər bir təbəqəsinin keyfiyyətli tibbi xidmətlə təmin olunmasından ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq məqsədilə səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətin maliyyə imkanları daxilində ödənişsiz və güzəştli səhiyyə xidmətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, habelə onun keyfiyyətinin artırılması;

- tibbi sığorta sisteminin inkişaf etdirilməsi;

- səhiyyə müəssisələrində dərman və avadanlıq təchizatının yaxşılaşdırılması üçün tibb sənayesi müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyətinə dövlət tərəfindən dəstəyin göstərilməsi;

- tibbi profilaktika tədbirlərinin əhatə imkanlarını və keyfiyyətinin əhəmiyyətli surətdə yaxşılaşdırılması;

- əhalinin sosial baxımdan aşağı təminatlı kateqoriyalarına tibbi yardımın göstərilməsi üçün tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Son illər dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin surətdə aşağı düşməsi büdcənin sosial təminat xərclərinə də təsir göstərir ki, bu faktor daha səmərəli, optimal sosial müdafiə sisteminin həyata keçirilməsi ilə şərtlənməkdədir. Bu istiqamətdə ölkədə sosial yönümlü bir bazar iqtisadiyyatına üstünlük verilməsi münasibətilə əhalinin hər bir təbəqəsinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün bir çox əhəmiyyətli tədbirlər hazırlanmış və qısa zamanda həyata keçirilmişdir.

2.3. Məşğulluq və gəlirlər dinamikası

Məşğulluq istehsal üsulunun mühüm iqtisadi münasibətlərinin bir hissəsi olan istehsal amillərinin – istehsal vasitələrilə işçi qüvvəsinin vəhdətinin tarixi üsullarının səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirən bir sosial-iqtisadi prosesdir. Məşğulluq ilə ictimai əmək bölgüsü bütün ictimai quruluşlara aid olan iqtisadi termindir. Sosial-

iqtisadi quruluşlar içində cəmiyyət üzvlərinin əmək prosesi ilə məşğul olması əhalinin əmək resurslarına aid hissəsinin vacib iqtisadi məzmunundan ibarətdir. Məcmu iş qüvvəsinin istehsal vasitələri ilə birləşməsi əhalinin məşğulluğunun maddi əsasını təşkil edir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər sırasında məşğulluğun təmin olunması öz əhəmiyyətinə və əhatə dairəsinə əsasən digər faktorlardan seçilir. Məşğulluq yalnız əmək münasibətləri və sosial təsərrüfat subyektlərin inkişafı deyil, eyni zamanda, ümumi iqtisadi-sosial vəziyyətdən, büdcə və ya kredit siyasətindən asılı olan bir kompleks proqramdır.

Yeni iqtisadi mühitdə ölkəmizin məşğulluq siyasətinin iqtisadi, hüquqi və təşkilatı əsasları 2001-ci il iyulun 2-də qəbul edilmiş "Məşğulluğun barəsində" ölkə Prezidentinin 09.08.2001-ci il tarixli Fərmanında təsdiq olunmuşdur. Qanunda əksini tapan müddələrin icra edilməsi ölkədə əmək bazarının tənzimlənməsi istiqamətində dövlət siyasətinin əhəmiyyət və rolunu xeyli artırmışdır. O cümlədən, Qanun məşğulluğunun təmin olunmasında, məşğulluq siyasətinin istiqamət və vasitələrinin formalaşmasında, institusional şəraitin qurulmasında və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm rol oynamışdır. Məşğulluq sahəsində prioritet məsələnin həlli istiqamətində görülən əsas tədbirlərdən bəzilərinə misal olaraq 2006-2015-ci illəri bütövlükdə əhatə edən Məşğulluq Strategiyasının qəbul edilməsi olmuşdur. Məşğulluq Strategiyasından irəli gələn məsələlər 24.11.2003-cü ildə "Azərbaycanda sosioloji iqtisadi inkişaf sürətləndirilə bilməyi tədbirlər barədə" olan Fərman və 11.02.2004-cü il tarixli 2004-2008-ci illəri bütövlükdə əhatə edən "AR bölgəsində sosioloji-iqtisadi inkişaf Dövlətin Proqramına" əsaslanır.

2018-ci il üzrə ölkə iqtisadiyyatında muzzdlu işlərdə çalışan işçinin orta aylıq nominal əməkhaqqısı əvvəlki illə müqayisədə 2,9 faiz artaraq 540,1 manat olmuşdur. İnsanların məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilə bilməsi istiqamətində regionlarımızda uğur ilə icra edilən sosial - iqtisadi inkişaf proqramları da həmçinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. AR regionların sosial - iqtisadi inkişafı üzrə

2014-2018-ci illərə əsasən qəbul edilmiş 3-cü Dövlət Proqramı bu yönündə yeni nailiyyətlərin əldə edilməsinə zəmin yaratmışdır.

Cədvəl 5: İqtisadi fəal əhalinin strukturu

	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadi cəhətdən fəal olan əhali, cəmi, min nəfər	4 757,9	4 840,8	4 915,6	5 012,8	5 073,9
İqtisadi cəhətdən fəal olan əhalinin ümumi say miqdarında məşğul olan, cəmi, min nəfər	4 521,3	4 602,7	4 671,7	4 759,7	4 822,3
İşsiz olanlar - cəmi, min nəfər	236,5	237,9	243,8	252,9	251,5
İşsizlərdən:					
məşğulluq üzrə xidmət orqanlarında işsiz kimi status verilmiş olan şəxslər, cəmi, nəfər	36 205	28 692	28 878	32 974	38 484
Kişi cinsi	21 185	17 385	17 729	20 417	24 495
Qadın cinsi	15 017	11 306	11 148	12 556	13 987
İşsizlərdən:					
İşsiz olduğu üçün müavinət alan şəxslər	637	1 612	1 545	1 858	6 976
Kişi cinsi	436	1 123	1 086	1 239	4 749
Qadın cinsi	198	492	457	618	2 225

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 41

İlkin olaraq daimi və yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. 2003-cü ildən etibarən ölkədə 1,9 milyon yeni iş yeri açılıb ki, bu da işsizliyin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Yeni açılmış iş yerlərinin 80%-ə yaxını isə regionların payına düşmüşdür (AR Regionların 2014-2018-ci illərdə dövlət proqramı).

Ümumiyyətlə, işsizlik səviyyəsinin dəyərləndirilməsi praktiki şəkildə daha da çətin bir problemdir. Belə ki, postsovet ölkələrinin bir çoxunda məşğulluq orqanları səviyyəsinə müraciət edən, eləcədə bu xidmətlər üzrə qeydiyyatdan keçmiş olan işsizlər real işsizlərdən dəfələrlə azdır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının müəyyən etdiyi metodikaya əsasən işsizliyin müəyyən edilməsinin və qiymətləndirilməsinin iki üsulu vardır:

1. qeydiyyatdan keçmiş işsizlər haqqında məlumatların toplanması;
2. ev təsərrüfatlarında ümummillə seçmə üsulla tədqiqatların aparılması.

Bu zaman əsas məqsəd işsizliyin səviyyəsinin, dinamikası, strukturu, müddəti və s. istiqamətlər üzrə keyfiyyətli məlumatların əldə olunmasıdır.

Hazırda respublikada muzzd ilə çalışanların 21,6 faizi təhsil, 18,3 faizi nəqliyyat vasitələrinin təmir edilməsi, 13,4 faizi sənaye sahəsi, 8,6 faizi səhiyyə və əhaliyə sosial xidmətlərin təqdim edilməsi, 7,3 faizi tikinti sahəsi, 7,2 faizi müdafiə və dövlət idarəetməsi; sosial təminat, 4,6 faizi anbar təsərrüfatı və nəqliyyat, 3,4 faizi elmi, peşə və texniki fəaliyyət, 3,4 faizi kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı, 1,6 faizi sığorta fəaliyyəti və maliyyə, 11,1 faizi işə iqtisadiyyatın başqa sahələrində məşğuldur (DSK Göstəriciləri 2015-2018., s.44).

Həmçinin, Azərbaycanın regionlarında torpaq islahatının sona çatması, kənddə yaşayan əhalinin pay torpaqlarının təqdim edilməsi fermer təbəqəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün bu islahatlar özünüməşğulluq əsasında fəaliyyət göstərmiş olan ailə - kənd əhalisi təsərrüfatlarının meydana gəlməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Ümumilikdə, özəl sektorun inkişaf etdirilməsi yeni iş sahələrinin yaradılmasına və məşğulluğunun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün imkan yaradır. Qeyri-dövlət sektorunun inkişafı iqtisadiyyatda aqrar bölmənin xüsusi çəkisinin artmasına imkanlar yaratmışdır.

Cədvəl 6-da iqtisadi inkişaf fəaliyyəti növlərinə görə məşğul əhalinin strukturundan aydın olur ki, iqtisadi fəal əhalinin böyük hissəsi kənd təsərrüfatı və ticarət sahəsində məşğuldur.

Cədvəl 6: Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, yekuna görə faizlə

İqtisadi fəaliyyət növləri	2005	2010	2015	2016	2017
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kənd, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	38,6	38,3	36,5	36,5	36,6
Mədən çıxarma sənayesi	1,1	1,1	0,7	0,9	0,9
Emal etmə sənayesi	4,8	4,9	4,8	5,2	5,3
Elektrik enerjisi, buxar və qaz istehsalı, təchizatı və bölüşdürülməsi	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8
Tullantıların, su təchizatının təmizlənməsi və emalı	0,7	0,5	0,6	0,8	0,7
Tikinti sahəsi	5,1	6,7	7,3	7,3	7,3

Cədvəl 6-ın davamı.

Ticarət sahəsi; nəqliyyatın təmiri	15,5	14,4	14,8	14,8	14,7
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4,2	4,2	4,3	4,3	4,3
Turistlərin yerləşdirilə bilməsi və ictimai yaşə	0,7	1,2	1,4	1,5	1,6
İnformasiya və rabitə	0,9	1,2	1,4	1,4	1,7
Sığorta və maliyyə fəaliyyəti	0,5	0,7	0,8	0,7	0,8
Daşınmaz əmlak ilə bağlı əməliyyatlar	2,1	1,5	1,8	1,8	1,9
Peşə, texniki və elmi fəaliyyət	1,2	1,0	1,4	1,5	1,6
Yardımcı və inzibati xidmətlərin göstərilməsi	1,1	1,0	1,3	1,3	1,4
Dövlət idarə etməsi və müdafiəsi, sosial təminatı	6,2	6,3	6,2	6,2	5,8
Təhsil sistemi	8,4	8,0	8,1	7,8	7,9
Əhaliyə tibbi və sosial xidmətin göstərilməsi	4,8	3,8	3,8	3,8	3,8
İstirahət və əyləncə incəsənət sahəsində fəaliyyət	1,2	1,3	1,6	1,7	1,6
Digər sahələrdə də xidmətlərin təqdim edilməsi	2,4	2,8	3,4	3,5	3,3

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 43

“Əhalinin məşğulluğu, sosial müdafiə, əmək və təminat yerlərində idarə etmənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar əlavə tədbirlər barəsində” AR Prezidentinin 9 avqust 2018-ci il tarixli 229 nömrəli Fərmanına görə əhaliyə təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, onun şəffaflığın artırılması, innovativ olan həllərin tətbiq edilməsi və elektron xidmətlərə keçid sisteminin sürətləndirilməsi, eləcə də AR-nın ƏƏSMN-nin tabeliyində olan Operativ və Dayanıqlı Sosial Təminat Agentliyinin formalaşdırılması üzrə işlər həyata keçirilmişdir. 2019-cu ildə ölkə üzrə otuzdan çox DOST mərkəzinin istifadə üçün verilməsi və həmin mərkəzlərdə ölkə vətəndaşlarına 124 növ xidmətin şəffaf formada təqdim edilməsi planlaşdırılır. İşsiz olan vətəndaşlarımızın məşğulluğunu qarşılamaq məqsədi ilə onların ictimai fəaliyyətlərə cəlb olunmasına dair yeni və müasir mexanizm hazırlanıb və bu məqsəd ilə 2018-ci ildə DOST Agentliyi tərəfindən “DOST MƏRKƏZ” MMC təsis olunmuşdur. 2019-cu ildən isə “DOST MƏRKƏZ” MMC-nin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində otuz minədək işsiz ölkə vətəndaşının ödənişli əsaslarla ictimai işlərə cəlb olunması nəzərdə tutulmuşdur.

III FƏSİL. SOSIAL SAHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Sosial sahələrin inkişafının tədqiqinin təkmilləşdirilməsi

AR-da sosial inkişafı təmin etmək məqsədilə dövlət proqramları üzrə tədbirlər həyata keçirilmiş, ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində addımlar atılmış, nəticədə iqtisadiyyatda dinamik inkişafa geniş imkanlar yaranmışdır.

Sosial sferanın inkişafının təmin edilməsi istər ümumi, istər xüsusi iqtisadi qanuna tabe olmuş tamam sosial struktur kimi çıxış edir. O, cəmiyyətdə bir çox iqtisadi funksiyaları yerinə yetirdiyindən bunu maddi istehsal ilə yanaşı təkrar istehsal və sosial həyat fəaliyyətini təşkil edən tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmək tələb olunur (Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ., 2002 ,s.87).

Sosial sahələrin dinamik inkişafını xarakterizə edən amillər çox geniş və müxtəlifdir. Bu amillərə təbii ehtiyatların miqdarını, istehsal prosesinin təşkilini, xidmət sahələrinin inkişafının səviyyəsini və s. göstərmək olar.

Sosial sahələrin inkişafı təhlil edilərkən bir neçə spesifik məqam nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, sosial sfera maddi istehsaldan funksional təyinatı ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Sosial sferada insana və onun yaşayışının sosial şəraitlərinə təsir vardır. Sosial sahədə işçilərin əməyi xidmət şəklində yerinə yetirilir. O, həm əmək fəaliyyəti kimi, həm də, faydalı əmək formasında fəaliyyətin nəticəsi olaraq çıxış edir. Xidmətin göstərilən iki tərəfi vəhdətdə çıxış edir. Sosial sahədə göstərilən xidmətlər mühüm iqtisadi əlamətə malikdir ki, bu da ifadəsini onların dəyərinin olmamasında tapır. Lakin məhsul istehsalı şəraitində xidmət dəyər forması olaraq alqı-satqı obyektini kimi də çıxış edə bilər.

Sosial sahədə əmək prosesi maddi istehsalla müqayisə edildikdə fərqli cəhətlər nümayiş etdirir. Sosial sahədə çalışan şəxslərin əməyi fərdiləşmişdir. Sosial sahə insanların fərdi tələbatı, müxtəlif zövqləri, əhvali-ruhiyyələri ilə sıx bağlıdır. Bu,

sosial sferada çalışanların şəxsi keyfiyyətlərinə xüsusi tələblərin irəli sürülməsini tələb edir. Bu səbəbdən də, sosial sahədə ixtisaslı mütəxəssislərin xüsusi çəkisi yüksəkdir.

Sosial sahələrin inkişafının təmin edilməsində zəruri resurs kadr təminatı vəziyyətidir. Belə ki, kadr təminatının keyfiyyəti xüsusilə təhsil, elm, mədəniyyət, səhiyyə, turizm xidmətlərində daha önəmli rola malikdir. Kadr təminatı müxtəlif hazırlıq müəssisələrində (peşə məktəbləri, orta ixtisas müəssisələri, ali təhsil müəssisələri və s) reallaşır. Məhz bu səbəbdən də, kadr potensialı ilə bağlı hazırlıq işlərinin aparılması xüsusi diqqətdə saxlanılmalıdır. Belə ki, təhsil müəssisələrində mütəxəssis hazırlığı səviyyəsi lazımi səviyyədə deyilsə, bu amil öz növbəsində o cümlədən sosial sahələrin keyfiyyətli kadrlarla təmin edilməsində problemlər meydana çıxarmış olacaqdır. Bu isə nəticə etibararı ilə milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində çətinliklər yaradacaqdır.

Ölkədə kadr təminatı ilə əhatə olunma daha çox müxtəlif infrastruktur sahəsində məşğul olan əhalidir. Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində kadr potensialı iqtisadi effektivliyin yüksəlməsində, sivil cəmiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Bu isə onu göstərir ki, sosial sferada çalışan kadrların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, onların yüksək təhsil səviyyəsinin təmin olunması dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin mühüm tərkib hissəsi olmalıdır.

Sosial sahədə əməyin maddi şərtləri maddi istehsalın əmək vasitələri ilə müəyyən dərəcədə uyğunlaşa bilər. Lakin, iqtisadi baxımdan onlar uzunmüddətli istifadə edilən əmək əşyaları olaraq çıxış edir və dəyərini yeni yaradılmış məhsula keçirmir. Sosial sahədə əməyin dəyəri istehlak prosesində yoxa çıxmış olur.

Cədvəl 7-də ali dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrini bitirmiş məzunların ixtisas istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi son illər təhsil, sosial və səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları üzrə mütəxəssislərin sayında artım müşahidə edilir.

Cədvəl 7: Dövlət və qeyri-dövlət olan ali təhsil ocaqlarını bitirmiş olan mütəxəssislərin istiqamətlər üzrə bölgüsü

	2000	2010	2014	2015	2016	2017
Ali təhsil ocaqlarını bitirənlərin sayı - cəmi, nəfər	24485	31072	32825	33703	36954	37507
bakalavr - cəmi, nəfər	22585	28289	28915	28983	31135	32487
təhsil ixtisasları qrupu	-	-	7285	7566	9355	9497
sosial və humanitar ixtisaslar qrupu	-	-	3335	3506	3426	3917
incəsənət və mədəniyyət ixtisasları qrupu	-	-	905	876	936	1097
iqtisadiyyat və idarə etmə ixtisasları qrupu	-	-	6505	6386	6746	6977
təbiət ixtisasları qrupu	-	-	1185	1226	1526	1297
texnoloji və texniki ixtisaslar qrupu	-	-	6315	6635	6306	6777
kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu	-	-	415	315	336	387
tibb, xidmət və rifah ixtisasları qrupu	-	-	1535	2415	2502	2547
magistr - cəmi, nəfər	1905	2785	3905	4725	5812	5027
təhsil ixtisasları qrupu	-	-	205	436	557	527
sosial və humanitar ixtisaslar qrupu	-	-	685	915	837	597
incəsənət və mədəniyyət ixtisasları qrupu	-	-	135	165	197	157
iqtisadiyyat və idarə etmə ixtisasları qrupu	-	-	905	1575	2077	1967
təbiət ixtisasları qrupu	-	-	535	625	736	566
texnoloji və texniki ixtisaslar qrupu	-	-	535	811	976	816
kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu	-	-	75	75	96	86
tibb, xidmət və rifah ixtisasları qrupu	-	-	75	105	346	315

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 76

Sosial sahədə əmək nisbətən az miqyasda avtomatlaşdırmanın təsirinə düşür. Bu baxımdan, sosial sahələr maddi istehsalla müqayisə edildikdə nisbətən yüksək əməktutumluluğu ilə səciyyələnir. Xidmətlərin həcmnin artması və keyfiyyətinin yaxşılaşması bir qayda olaraq bu sahənin əmək resurslarının sayının artımı, əməyin təşkil edilməsi və idarəetmənin daha müasir metodlarının tətbiq edilməsi hesabına təmin edilir.

Sosial sahədə xidmət pulla, pulsuz və güzəştli xidmətə bölünür. Ödənişsiz xidmət sosioloji-mədəniyyət sahələrin xidmətləridi (təhsilalma səhiyyə, mədəniyyət xidmətinin müxtəlif tipləri və sair). Ödənişsiz xidmətlər inkişafının təmin edilməsi sosial istehlakı fondu əsasında təmin edilir.

Sosial sahələrdə mənzil-kommunal xidmətləri, müxtəlif məişəti xidməti, nəqliyat, turizm, rabitə və sairə sahələrdə xidmətlər ödənişli xidmətlərə aiddir. Ödənişli xidmətlər bir qayda olaraq əhalinin ictimai tələbatlarının ödənilməsinin xüsusiləşmiş formasını ifadə edir. Ödənişli xidmətlərin inkişaf etdirilməsi əhalinin pul vəsaitlərinin, eləcə də, müxtəlif müəssisə və təşkilatların vəsaitlərinin cəlb edilməsi əsasında təmin olunur.

Sosial sahələr müxtəlif xidmətləri təqdim edən müəssisə və idarələrinin geniş ərazidə paylanması ilə səciyyələnir ki, bu da ki, insanların bu xidmətlərə müraciət etməsinin asanlaşdırılmasının təmin edilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Ölkə əhalinin sosial müdafiəsinin təmin olunması istiqamətində reallaşdırılan tədbirlərin effektivliyi bu tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində ayrılmış maliyyə vəsaitlərinin həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, pensiya, müavinətlərin təmin edilməsi birbaşa olaraq bu sahə üzrə ayrılan maliyyə ayırmalarının səviyyəsi ilə əlaqədardır. Aztəminatlı əhali kateqoriyalarının sosial müdafiəsinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlərin maliyyə təminatına dövlət büdcəsindən vəsaitlərin ayrılması iqtisadi sistemin tipindən asılı olmayaraq bütün zamanlarda öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Lakin bu məsələnin səmərəliliyi daha çox iqtisadiyyatın sosial yönümlüyündən asılı olmuşdur. SSRİ-nin təcrübəsi göstərmişdir ki, sosialist istehsal münasibətləri şəraitində əhalinin sosial təminatı dövlətin büdcə və qeyri-büdcə təsisatları əsasında daha səmərəli surətdə həyata keçirilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı əsasında inkişaf etmək yolunu seçmiş ölkələrdə isə əhalinin sosial müdafiəsinə yönəldilən tədbirlərin dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsi büdcə kəsiri və inflyasiya səviyyəsinin artımı zamanı, həmçinin, iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin və əmlakın payının məhdud olduğu şəraitdə bir

çox problemlər yaradır. Bu baxımdan bu ölkələrdə bu prosesin ağırlığı daha çox qeyri-dövlət və qeyri-büdcə təşkilatlarının üzərinə düşür. Araşdırmalar göstərir ki, SSRİ və Şərqi Avropa dövlətlərinin əhalisinin sosial müdafiəsinin maliyyə təminatında uzun müddət hakim mövqe sərgiləyən dövlət təminatı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu proses əhalinin erkən yaşda pensiyaya çıxma hallarını stimullaşdırmaqla iqtisadiyyatda progressiv vergi stavkalarının tətbiq edilməsini özündə əks etdirir. Bu prosesin mənfi cəhəti iqtisadiyyatda vergidən yayınma və sui-istifadə hallarının artmasına, büdcə kəsirinin artmasına, dövlət tərəfindən əhaliyə pensiya və müavinət borclarının yaranmasına gətirib çıxardır.

Sosial sferanın yüksəlişinin maddiyyat aspekti şəxsbaşına düşmüş ümumidaxili məhsul tutumu, istehlakda istifadə, habelə sosioloji xərcin və investisiyaların analiz edilməsidir. İctimai sahənin özünəxas metodoloji aspekti var ki, o hər bir sfera üçün mümkün potensial çərçivəsində fəaliyyət göstərib. İctimai sahənin hər bir sahəsi öz iqtisadi faydalılığı ilə eyni olaraq, təminatı səviyyəsi ilə ölçülür (Xijniy E., 2006, s.35).

Sosial sferada əhalinin tələbatları, normativ tələbata uyğun surətdə, sosial sahələrdə xidmətlərin və məhsulların müqayisəsi ilə tələbatın ödənilməsi dərəcəsi olaraq qiymətləndirilir. Metodoloji cəhətdən tələbatın ictimai xarakteri, həmçinin onun standartlara uyğunluğu, eləcə də tələbatın ödənilməsi dərəcəsi əsaslandırılır. Tələbat müxtəlif əhali qrupları, gəlir səviyyəsi, həmçinin, bir sıra stimullaşdırıcı faktorlardan asılı olduğu üçün standartlaşma metodları keyfiyyət baxımından təhlil edilir. Bu baxımdan, istehlakçıların motivləri, onun yaranması səbəbləri və iqtisadi-sosial amillər əsas götürülməklə tipoloji metodlardan istifadə olunmaqla sosial bazarın öyrənilməsi zərurəti yaranır.

Sosial sferanın inkişafı metodologiyasının göstəriciləri istehsalat, bölgü və istehlak bazarında gedən proseslər, həmçinin, adambaşına düşən istehsal həcmi, əhalinin sosial vəziyyəti və təminatı səviyyəsi ilə ölçülərək keyfiyyət göstəriciləri əsasında təhlil edilir. Keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Yoxsulluq həddi;
- Ehtiyac minimumu;

- Minimum yaşayış səviyyəsi.

Sosial sferanın inkişafının gücləndirilməsi strategiyası respublikamız üçün çox əhəmiyyətli bir yöndür. Beləki, sosial sahələrin inkişafı istiqamətinə aid olmuş stratejik planlaşdırılma sosial siyasətin reallaşmağının mühüm mexanizmiylə izah edilir. Sosial sferanın inkişafının təmini məqsədlə aparılan strateji planlaşdırma konkret məqsədlərə, onların həyata keçirilməsinə yönəldilmiş proqramın xarakteri tədbirlərin cəminə deyilib. Stratejik planlaşdırılmanın əsasında sosioloji konsepsiya və buna nəzərən həyata keçirilən sosioloji siyasəti əhatə edib. Milli iqtisadiyyatın potensial imkanları qiymətləndirilərək milli iqtisadiyyatın sosial sahələrinin perspektiv inkişafı, yoxsulluğun azaldılması ölkənin iqtisadi mənafeələrini ədalətli şəkildə təmin etmək prinsipi üzərində qurulur. İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, istehlak sahəsinin xarakterini cəmiyyətin sosioloji-demoqrafik özü, həyatı və məşğulluğu səviyyəsi, əmək haqqı formalaşdırır.

İstehlak funksiyasının çoxsaylı amillər üzərində dəyişməsi strukturu hər bir faktora dair dəyişmək tempi əsasında müəyyən edilir. Hazırkı şəraitdə ölkəmizdə gəlirlərin formalaşma mənbələri, sosial amillərin meylləri, aspektləri, həmçinin, gələcəyə baxış fəlsəfəsi dəyişmişdir. İndiki dövrdə ölkəmizdə sosial gərginlik məsələləri ön plana çəkilir və bu tendensiya yeni istiqamətlərin müəyyən edilməsini, konsepsiyaların tətbiq edilməsini zəruri edir.

Yeni dövrün tələblərindən irəli gələn bu konsepsiya aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

- Neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna sərmayə edilməsi,
- İnsan kapitalının artırılması,
- Sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı,
- Əhalinin intellektual inkişafının təmin edilməsi.

Postneft dövrünə keçidlə bağlı olaraq, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, istehsal sahələrinin intensivləşdirilməsi, onun səmərəliyinin artırılması və sosial sahələrin inkişaf tempinin sürətləndirilməsi ilk növbədə, insan faktorundan asılıdır.

İstənilən bir sahədə, ümumiyyətlə cəmiyyətin inkişafının təmin edilməsində, elmi-texniki tərəqqidə və s. sahələrdə insan faktoru mühüm yer tutur.

Ölkəmizdə son dövrlərdə elmin inkişaf etdirilməsinə, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsinə, xüsusilə kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilməkdədir. Dinamik inkişafa dəstək göstərən bütün bu sahələr məhz insan amili ilə əlaqədardır. İctimai sferanın inkişafı indeksində tədris şəxsin müvafiq sahədə bilik, bacarıq və bacarıqlar əldə etməsi sahəsində mühüm rol oynamaqla, şəxs kapitalı formalaşdırır, həyat keyfiyyətini dəyişər, iqtisadi artışı mənbəsi rolunda çıxış edir. Yüksək təhsilə malik olan insanlar innovasiyaların tətbiq edilməsinə, əldə etdiyi nəticə, təcrübəni digərləri bölməyə lap meyllidir. Təhsil vasitəsilə həm nəzəri-elmi biliklər, yeniliklər gələcək nəsillə ötürülər, həm də cəmiyyətin intellektual imkanı formalaşmış olur. İnsanın intellektual və sosial inkişafının mühüm səciyyəvi tərəfləri, həmçinin insanlar arasında münasibətlər, ədalət, insan təhlükəsizliyi kimi faktorlar məhz təhsillə birbaşa əlaqədardır.

Ölkə başçısı İlham Əliyevin son 15 ildə qarşıya qoyduğu mühüm məsələlərdən biri məhz intellektual irəliləyişə nail olmaq və bununla da davamlı inkişafın və rifahın təmin edilməsidir. Milli iqtisadiyyatda innovasiyaya əsaslanan inkişaf strategiyası, qlobal rəqabət mühitində elmi potensialın, insan amilinin davamlı olaraq yüksəldilməsi, yaradıcı, yüksək intellektual səviyyəyə malik olan insanların biliklərindən effektiv surətdə yararlanmaq milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını zəruri edir. Bu istiqamətdə, 2009-cu ildə Prezident cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə yaradılmış Elmin İnkişafı Fondu əhəmiyyətli layihələrin reallaşdırılmasında dəstəkləyici rol oynamaqdadır. Fond qeyri-dövlət, dövlət təşkilatlarında elmi şəkildə fəaliyyət ilə məşğul olan pedaqoji qurumların lahiyələrini, tədbirlərini stimullaşdırmaq məqsədində qarşıya qoyulmuşdur.

Sosial inkişafa təsir göstərən faktorlardan biri də əhalinin gəlirləridir. Əhali gəlirləri maddi təminat, dövlət büdcəsinin məqsədli istifadə olunması, digər xüsusi vəsaitlərin bölgüsü əsasında formalaşır. Bu səbəbdən əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsində müxtəlif mənbələrin əhalinin ümumi gəlirlərinin

formalaşmasındakı rolu qiymətləndirilməlidir. Dövlət büdcəsi, bələdiyyə büdcəsi, əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına formalaşması ailə büdcəsinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi, əhali istehlakı, sahibkarlıq haqqında normativ aktlar sosial sahələrdə dinamik inkişafın maliyyə əsasını təşkil edir. Dinamik inkişafın əsas amili kimi əmək haqqı mərkəzi mövqedə dayanır. Dövlət əmək haqqının minimum səviyyəsi ilə bağlı müdafiə sistemini yaratmaqla, onun differensiyası, əməyin dərəcəsi ilə əmək haqqı arasında, əməyin nəticəsi ilə onun ödənilməsi arasında uyğunluğu təmin etmək məqsədilə tədbirlər görür. Əmək haqqı xüsusilə, digər sahələrin təminatı üçün ölçü və əsas hesab edilir.

Ölkəmizdə əhalinin uzunmüddətli sosial tələbatları, eləcə də onların ödənilməsi iqtisadi siyasətin və iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin aparıcı istiqaməti olaraq proqnozlaşdırılır. Ölkədə həyat səviyyəsi, sosial sahələrdə mövcud problemlərin həll edilməsi müxtəlif seçim variantlarının araşdırılmasını tələb edir. Postneft dövrünə keçidlə bağlı olaraq ölkəmizin hazırkı inkişaf modeli investisiya yönümlü siyasətlərin kompleksinə yönəlir.

Sosial sahələrin inkişafı ilə bağlı proqnozlar ərazi və sahə üçün fərqli problemlərə, eləcə də vəzifə təyinatna əsasən təyin edilərək planlaşdırılır. Müəyyən bir sosial mühitdə, perspektiv vəziyyətdə cəmiyyətin gəlirləri, eləcə də istehlakın tənzimi təşkil edilərək, başverən struktural dəyişmələri təhlil edilir.

Sosial sferanın inkişafı problemlərinin təhlili və tədqiq edilməsi sosial-iqtisadi göstəricilər, əhalinin təbii artımının dinamikası, istehlak səviyyəsi, təhsili, eləcə də əhalinin mədəni sferada seçim davranışı ilə müəyyən olunur. Müəyyən sahədə sosial problemin həll edilməsi və gələcək üçün proqnoz vermək ictimai rəy, ictimai tələbat, eləcə də əhalinin motivizasiyası əsasında tədqiqi zərurətini yaradır. Ölkədə həyat səviyyəsinin, məşğulluğun, sosial-iqtisadi problemlərinin durumunu öyrənmək məqsədilə müxtəlif sosioloji sorğular həyata keçirilir. Təbii ki, bu sorğuların əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etməsi də mümkün deyil. Buna görə də, sosioloji sorğuları məhdud sayda və əhatə dairəsinə görə məhdud ərazilərdə, müəyyən meyarlar əsasında xüsusi seçim qaydasında əhali arasında keçirməklə, mövcud

xidmət və sosial institutları ilə əhalinin münasibətləri təhlil edilib, müvafiq statistik-riyazi modellərin tətbiqi ilə ümumi əhali üçün xarakterik ümumiləşmə aparmaq olar.

3.2. Sosial sahələrdə marketing strategiyalarının tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İqtisadi ədəbiyyatda “marketing” anlayışı daha geniş mənə daşımaqla iqtisadi anlayış kimi çox sahəli kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. İlk növbədə, “marketing” iqtisadi bir prosesdir. İqtisadi proses kimi “marketing” istehsal edilən məhsulu və yaxud xidməti istehsalçıdan alıcıya istiqamətləndirən fəaliyyətdir. Bu aspektdən “marketing” bir proses olaraq satıcı ilə alıcı arasında münasibət yaradır, bununla da, xidmət və malların istehlakını asanlaşdırır, əks əlaqə yaradır və bu istehlakçılara tələb olan malların istehsal edilməsinə yardım edir.

Marketing fərdlərin və insan qruplarının digər fərd və qruplarla dəyərin yaradılması və istehlak bazarında mübadilə olunması yolu ilə ehtiyac və tələbatların ödənilməsi məqsədilə idarəetmə və sosial prosesidir. Marketing əmtəə, xidmətlər, ideyalar və digər məfhumları əhatə edən, hədəf seçilən qrup ilə arzu edilən mübadilə münasibətləri qurmaq və möhkəmləndirmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdən ibarətdir. Marketing yeni müştəriləri cəlb etmək və sövdələşmələr qurmaqdan başqa, əsas məqsəd kimi mövcud müştəriləri qoruyub saxlamaq və şirkətlə bərabər surətdə öz biznesini inkişaf etdirməkdir.

“Sosioloji marketing” termini isə ilk dəfə olaraq 1971-ci ildə iqtisadi lüğətə daxil edilmişdir. Sosial marketing dedikdə ilk növbədə, müəyyən əhali qrupunda məqsəd və layihələrini, onların sosial məqsədlərini yerinə yetirmək naminə proqramların planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, habelə nəzarəti başa düşülür. Sosial marketing sosial effektə nail olmaq istəyən qeyri-kommersiya müəssisələrinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır (Xijmy E., 2006, s.156).

Sosial sahələrdə marketingin tətbiqi dedikdə məhz sosial xidmətlərin marketingi başa düşülür. Eyni zamanda sosial sahələrin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsində marketingin tətbiq edilməsi əsas şərtidir.

Sosial sahələrin müəssisələrinin marketinqinə bu cür tərif vermək olar:

Sosial sahələrin müəssisələrinin marketinqi sosial xidmət müəssisələrinin öz məqsədlərini, məhsullarını və xidmətlərini əhalinin müxtəlif qruplarına, ümumiyyətlə, ictimaiyyətə bildirmək və xidmət göstərmək üçün bir vasitədir.

Milli iqtisadiyyatımızda sosial və istehsal infrastruktur sahələrini fərqləndirmək ilə H. Allahverdiyev, K. Qafarov və Ə. Əhmədov milli iqtisadiyyatda istehsalın və sosioloji infrastruktur sahəsini fərqləndirərək sosioloji infrastruktur cəmiyyət üzvünün normal həyatını və sosial infrastruktur sahələrini təmin edən kompleks iqtisadi sahələrin məcmusu kimi təqdim etdilər (Allahverdiyev H. B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M., 2002, s.46):

- 1) ictimai iaşə və ticarət
- 2) səhiyyə xidmətləri;
- 3) əhali təhsili mexanizmi;
- 4) mənzil-kommunal xidmətləri;
- 5) sərnişinin nəqliyatı və rabitə;
- 6) komunal xidmətlər

Ümumiyyətlə, sosial infrastruktur işçi qüvvəsinin təkrar istehsalına və əhalinin normal həyatına xidmət edən sahələrdən və sosial infrastruktur isə 1) cəmiyyətin ictimai ehtiyaclarına xidmət edən sahələrin (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət) , idman və s.) və 2) məişət ehtiyaclarına xidmət edən sahələr kompleksindən (məişət xidmətləri, mənzil-kommunal xidmətlər, ictimai iaşə və s.) ibarətdir.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyatda sosial infrastrukturun mahiyyəti funksional məqsədi ilə müəyyənləşdirilir və sosial infrastruktur sosial sahənin maddi əsası kimi qiymətləndirilir və bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. İş qabiliyyətinin və fərdi inkişafın artırılmasına xidmət edən bir sıra sahələr - bunlara səhiyyə, təhsil və elm, bədən tərbiyəsi və idman və s. sahələr daxildir;
2. Əhalinin mədəni və mənəvi ehtiyaclarına xidmət edən sahələr kompleksi - buraya mədəniyyət və incəsənət, ictimai təşkilatlar və birliklər, informasiya və rabitə vasitələri və s. aiddir;

3. Cəmiyyət üzvlərinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmətdən sferalar kompleksi - buraya mənzil-kommunal xidmətlər, mənzilin inşası və məişəti xidmətləri, ictimai nəqliyyat və rabitə və sair aiddir.

Sosial infrastrukturun yuxarıdakı mahiyyətinə və onun təsnifatına əsaslanaraq, sosial infrastrukturun mahiyyətini aşağıdakı cədvəldə aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq kompleks sektor quruluşu və funksional məqsədi ilə müəyyənləşdirərək 3 blokda göstərmək olar.

Cədvəl 8: Sosial infrastrukturun sahələri

İntellektual-mədəni və ictimai-siyasi fəaliyyət	Fiziki olaraq sağlamlığın mühafizə və bərpa edilməsi	Mənzilməişətin xidməti və istehlakı bazarı
1. Təhsil və elm fəaliyyəti infrastruktur; 2. Mədəniyyətin və incəsənətin infrastruktur; 3. İctimaitəşkilat və birliyin, cəmiyyətin və assosiasyaların infrastruktur.	1. Səhiyyənin və rekreasiyanın infrastruktur; 2. Bədən tərbiyəsinin və idmanın infrastruktur; 3. Sosial təminatın və sosial müdafiənin infrastruktur; 4. Turizmin və ətraf mühitin mühafizə edilməsinin infrastruktur.	1. Mənzilkommunal təsərrüfatının infrastruktur; 2. Məişət xidmətinin infrastruktur; 3. Ticarətin və ictimai iaşənin infrastruktur; 4. Sərnişin nəqliyyatının və əhaliyə xidmətinin üzrə rabitənin infrastruktur.

Mənbə: Müəllif tərəfindən analiz əsasında tərtib olunmuşdur

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirərək, sosial infrastrukturun milli iqtisadiyyatda üç sahədə fəaliyyət göstərdiyini və bunları aşağıdakı sahələrdə ümumiləşdirmək olar:

1. Sosial-mədəni - intellektual-mədəni və ictimai-siyasi fəaliyyətin infrastruktur sahələrini əhatə edən insanların və əhalinin mədəni ehtiyaclarını, sosial mühitini yaxşılaşdırmağa yönəldilmişdir;

2. Sosial-fiziki - fiziki sağlamlığın qorunması və bərpası üçün infrastruktur sahələrini əhatə edən insanların və əhalinin fiziki rifahının, yaşayış mühitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir;

3. Sosial-daxili - insanların və əhalinin gündəlik ehtiyaclarının ödənilməsinə, mənzil və istehlakçı xidmətləri və infrastruktur daxil olmaqla maddi mühitin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Sosial sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin marketinqi onların fəaliyyətinin mühüm və labüd hissəsidir. Marketinq fəaliyyətinin əhəmiyyətini bilməyən və marketinqin fəaliyyətinə önəm verməyən sosial sahələrin müəssisələri qısa dövr ərzində öz rəqabət qabiliyyətliliyini itirərək xidmətlər bazarında mövqeyini itirməklə qarşılaşa bilər.

Sosial müəssisələrin marketinqində marketinqin “4P” və “4C” elementlərini tətbiq edərək nəzər salaq.

PRODUCT (Əmtəə). Məlumdur ki, bazarda iştirak edən hər bir müəssisə müəyyən əmtəə yaxud qeyri-maddi əmtəə olan xidməti təklif edir. Sosial xidmət müəssisələrinin marketinq strukturunun elementlərindən birini «Product» təşkil edir ki, bura sosial sahələrdə fəaliyyət göstərən müxtəlif müəssisələrin-təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələrinin təqdim etdikləri xidmətlərin keyfiyyəti aiddir. Belə ki əhaliyə xidmət göstərən hər bir, öz müvafiq xidmət standartı yuxarı keyfiyyət göstəricisi əsasında təşkil edən və ona əməl edən müəssisə, təşkilat təklif etdiyi əmtəə və xidmətinə görə rəqabət aparır, tanınır və istehlak bazarında yer tutur. Bu səbəbdən əmtəə marketinqin ən əsas elementi qismində çıxış edir.

PRICE (Qiymət). İkinci əhəmiyyətli faktor olmuş qiyməti sosial müəssisələr üçün mühüm elementlərdən biridir. Burada əsas maliyyə mənbəyi kimi sosial əmtəənin, xidmətin dəyərində münasibətdə ödənilən haqqıdır. Cəmiyyətdə bazar münasibətləri gücləndikcə bu ən aktual marketinq elementi kimi sosial sahənin müəssisələrində aktualıq kəsb etməkdədir. Çünki, artıq bir sıra dövlət müəssisələri də ödənişli əsaslarla sosial xidmətlər göstərməyə başlamışdır. Məsələn, təhsil müəssisələri, özəl səhiyyə müəssisələri dövlət müəssisələrindən fərqli olaraq birləri ilə rəqabət apararaq qiymət strategiyaları formalaşdırırlar. İstehlakçı yüksək xidmət göstərən müəssisəyə əlavə xidmətləri, rəqibləri ilə müqayisədə fərqli və daha keyfiyyətli xidməti, xidmət göstərən zaman əlavə xüsusiyyətlərə malik personalın

səviyyəsinin yüksək olduğunu gördüyü təqdirdə həmin müəssisəyə üstünlük vermiş olacaq. Eyni zamanda, sosial xidmət müəssisələrinin əmtəələrini və xidmətlərini istehlak edən şəxslər, əhali qrupları bazarda qiymətlərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

PLACE (Bölüşdürmə). Bu element bölgü və yaxud satış kanallarını nəzərdə tutmaqla mal və xidmətlərin bölüşdürülməsi məsələsini aydınlaşdırır. Bu elementə misal kimi özəl təhsil müəssisələrinin, müxtəlif turizm müəssisələrinin xidmətlərinin satışının müxtəlif kanallarla aparılmasını misal göstərmək olar. Bu zaman əsas satış kanalı olaraq birbaşa satışlar əhəmiyyətli olsa da, bu kanalın yeganə kanal olaraq istifadə olunması əhatə dairəsini genişləndirməkdə problemlər yarada bilər. Bu cür problemlərdən yayınmaq üçün müxtəlif vasitəçilərin xidmətlərindən – məsələn turizmdə tur operatorlardan, turizm agentliklərindən istifadə etmək olar. Həmçinin, təhsil və səhiyyə sistemində vasitəçilik xidmətləri bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə daha geniş yayılmışdır.

PROMOTION (Həvəsləndirmə-reklam). Satış kanalları kimi satışın həyata keçirildiyi yer də mühüm faktorlardan biridir. Sosial xidmət infrastrukturunun şəhərdə yerləşməsi, inzibati binanın quruluşu, müasir texniki vasitələrlə təminat bu marketinq fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Əhali qrupları hər hansı bir sosial müəssisənin xidmətlərini seçərkən orada təqdim olunan xidmətlərin çeşidi ilə maraqlanırlar.

PERSONAL. Marketinqin qeyd edilən digər klassik elementlərinə son onilliklərdə elmin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi ilə bağlı olaraq yeni bir element daxil olmuşdur. Bu element məhz insan faktorudur. İnsan faktoru bütün sosial sahələrdə -təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, turizm və s. sahələrdə böyük rola malikdir. Əhalinin təhsil səviyyəsi, sağlamlıq durumu, nəqliyyat və rabitənin səmərəli tətbiqi və s. məsələlər məhz insan faktorunun təsiri ilə bağlıdır. Bu baxımdan hər bir sosial sahə müəssisələrində fəaliyyət göstərən marketinqlə bağlı şöbələr ixtisaslı işçilərin olmasında, onların təlimləndirilməsində maraqlı olmalıdır.

Sosial sahələrin marketinqində 4C elementləri isə aşağıdakılardır:

CUSTOMER NEEDS AND WANTS (Müştəriləri ehtiyacları və istəkləri). İlk növbədə müəyyən bir əmtəə və yaxud xidmət təqdim edilməzdən əvvəl marketing araşdırması aparılır. Əmtəə və yaxud xidmət hansı dərəcədə əhalinin maraqlarına, istəklərinə cavab verir sualı cavablandırılmalıdır. Müəyyən məhsulu, xidməti reallaşdırmaq məqsədilə onun güclü reklamını aparmaq və müxtəlif kanallar vasitəsilə ilə sıx əlaqələr qurmaq tələb edilir. Lakin sosial sahələrdə reklam o qədər də effektiv deyildir və nə qədər reklam olunsa da, keyfiyyətin aşağı olması həmin xidmət və yaxud əmtəənin reallaşdırmasına imkan vermir. Bu zaman istehlakçıların ehtiyacları və istəklərinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki təklif edilən əmtəə yalnız tələb əsasında əhali qruplarının tələbatını ödədiyi zaman tam reallaşa bilər. Bu strategiya təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, rabitə, nəqliyyat kimi sosial sferalarda geniş surətdə tətbiq edilir. Məsələn, cəmiyyətdə təhsillə bağlı insanların nə istədiyini ətraflı tədqiq etmək lazımdır. Daha sonra isə, insanların arzu və istəkləri əsasında təklif ediləcək təhsil xidməti bazara çıxarıla bilər. Azərbaycanda təhsil məhsulları istehlakçısının ehtiyaclarına və istəklərinə nəzər salsaq ilk növbədə aşağıdakıları ayırmaq olar:

- Tədris vəsaitləri ilə təchiz olma səviyyəsi,
- yüksək səviyyədə xarici dilin tədrisi,
- ixtisas fənlərinin professionallar tərəfindən tədris edilməsi,
- təhsil ödənişinin uyğun olması və s.

CONVENIENCE (Rahətlik). İstehlakçıların təklif edilən əmtəəni əldə etməsi və istifadə etməsi üçün təklif edilən əlavə və əvəzi “ödənilməyən” xidmətdir. Marketoloqlara görə istehlakçı təklif edilən əmtəəni alaraq əslində bu servisin də əvəzini artıqlığı ilə ödəmiş olurlar. Məsələn, səhiyyə mühitində əhalinin sağlamlıq müəssisələrində rahatlığının təmin edilməsi dedikdə, xəstəxana otaqlarının yüksək səviyyədə tibb-texniki vasitələrlə, xəstələrin qida və s. xidmətlərlə təchiz olunması başa düşülür. Təhsil müəssisələrində tələbələrin sərbəst olaraq istifadə edə biləcəyi tədris laboratoriyaları, kitabxanalar yaradılmalıdır.

COMMUNICATION (İnformasiya mübadiləsi). İnformasiya mübadiləsi sosial sahələrin müəssisələrindən əhalinin istifadə etməsində və yararlanmasında önəmli rol oynayır. Hər hansı bir sosial xidmət barədə cəmiyyəti məlumatlandırmadan əhali qruplarının ondan istifadə etməsini gözləmək düzgün olmazdı. İnformasiya mübadiləsi bəzi sahələrdə az aktualıq, bəzi sahələrdə isə (məsələn turizm) daha çox əhəmiyyət kəsb edir və bu zaman dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi əldə etməyən sahələrdə bu xüsusilə özünü göstərir. Ölkəmizdə turizm sahəsinin inkişaf perspektivlərini nəzərə alaraq bu sahədə marketing strategiyalarının hazırlanmasında bu istiqamət xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır.

Turizm sahəsində bir sıra xarici internet resurslarının informasiyalarına əsasən ölkəmizə turist qismində səfər etmiş digər ölkələrin vətəndaşlarının üstünlük verdiyi turizm mərkəzlərinin 75%-i məhz Bakı şəhərində yerləşir. Ümumiyyətlə, Bakı şəhərində mövcud turizm imkanları ölkəmizin turizm sahəsində böyük bir hissəni təşkil edir. Belə ki, ölkədə mövcud olan otel otaqlarının 43%-i, yerləşdirilən turistlərin 63%-i, turizmdən daxil olan maliyyə vəsaitlərinin isə 80%-i Bakı şəhərinin payına düşür. Bu baxımdan ölkənin digər regionlarının turizm potensialı nəzərə alınaraq turizmdən əldə olunan gəlirlərin payında regional turizmin rolu artırılmalıdır.

Ümumiyyətlə, sosial sahələrin xidmətlərinin tempi bunu formalaşdıran faktorların birlikdə dəyişilməsi həmçinin qarşılıqlı əlaqəsilə ölçülüb. Beləki, gəlir, əmtəələr və servis təklifi sosial infrastrukturun şəraiti və xidmətlərin qiymətləri, rüsumları həmin servise tələbi artırır. Buna görə də hər bir əmtəə və xidmətə ünvanlanmış amil və o amilin təsiri gücü müxtəlif sosioloji demoqrafik əhalinin qruplarından ötrü fərqli olur.

Təhlillər göstərir ki, Bakı şəhərinə qonaq gəlmiş turistlər heç də Bakı şəhərinin bütün turizm potensialından yararlanma bilmir. Belə ki, respublikanın paytaxtına gəlmiş xarici turistlərin yarıdan çoxu Qız Qalası tarixi abidəsinə səyahət edibdir. Ona başlıca səbəb ondan ibarətdir ki, xarici turistlər arasında paytaxtın turizm məkanları barəsində informasiya lazımı səviyyədə deyildir. Bu istiqamətdə Bakı

şəhərində bir neçə ərazidə turizim informasiya nöqtələrinin yaradılmağına baxmayaraq problem hələdə aktualıqni saxlamaqdadı. Onunla yanaşı Bakı şəhəri daha çox işguzar turizim sahəsində ixtisaslaşan şəhər kimi xarakterizə edilir. Cədvəl 9-da ölkəmizə səfər etmiş xarici vətəndaşların səfər məqsədləri əks olunmuşdur və görüldüyü kimi işguzar məqsədlərlə səfər etmiş şəxslərin sayları çoxalan dinamika ilə inkişaf etməkdədi.

Ölkəmizdə ənənəvi və müasir müalicəvi əhəmiyyətli potensialın mövcud olmasına baxmayaraq cədvəl 9-dan aydın olur ki, müalicə məqsədilə ölkəmizə gələn turistlərin sayı 2011-ci illə müqayisə edildikdə iki dəfədən çox azalma azalmışdır.

Cədvəl 9: Edilən səfərlərin səbəbinə görə yerləşdirilmiş olan şəxslərin nəfərlə sayı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Yerləşdirilmiş olan insanların sayı	510163	624923	666343	672343	838143	1122063
Ümumi məqsədlər üzrə:						
turizm məqsədi ilə	425663	520954	546934	550645	638355	869305
əyləncə və istirahət	172793	225644	226465	237505	256286	565735
işguzar fəaliyyət	185093	247303	232795	206235	275895	258295
müalicə üçün	27534	15143	45065	70985	68895	11455
digər turizm məqsədi	40244	32864	42615	35925	37285	33815
əlavə məqsədlər üçün	84494	103964	119415	121705	199785	252765

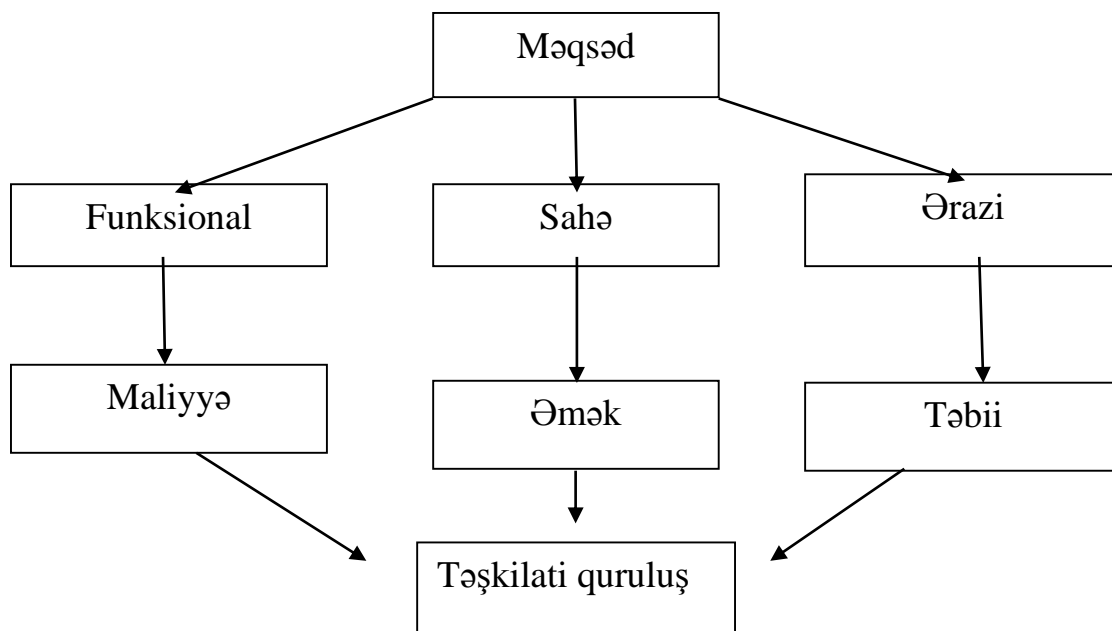
Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 49

Bir sıra sosioloqlar belə hesab edir ki, marketinq bəzi hallarda sosial sahələrdə məsələn, səhiyyədə keyfiyyəti aşağı salır. Aydındır ki, reklama önəm verən müəssisələr keyfiyyətli xidmət təqdim etməkdə o qədər də maraqlı olmur və bu yanlış təsəvvürlərin formalaşmasına təsir göstərir. Sosial ədalət nöqtəyi-nəzərdən xəstə insana müştəri gözü ilə baxmaq xəstənin haqlarını pozur və etik deyildir. Son illər səhiyyə sahəsində estetik əməliyyatlara əhalinin meyl etməsi daha populyarlıq qazanır və səhiyyə müəssisələri bu istiqamətdə marketinq fəaliyyətinə daha çox önəm verirlər.

İctimai sferaların fəaliyyətinin planlaşdırılması üsulları stratejik həmçinin marketinqin prinspləri üzərinə qurulub (Cədvəl 10). İctimai sferaların plaşdırılması istiqamətləri aşağıdakı sxemdə göstərmək olar:

Makro səviyyədə metodlar mikro səviyyəli marketinq planlaşdırmasına imkan yaradır. Belə ki, əmtəə və xidmət keyfiyyəti, bunun dəyəri və qiymət, tələbi və təklifin tənzimlənməyi marketinqin planlaşdırmasında diqqətə alınıb. Marketinqin planlaşdırması bazarın prinsplərinə mühüm potensial istiqaməti olaraq götürür və sosial tələbat strukturu ilə uyğunlaşdırılır.

Cədvəl 10: Sosial sahələrin planlaşma istiqamətləri.

Mənbə: Müəllif tərəfindən analiz əsasında tərtib olunmuşdur

Marketinqin metodları əhalinin xidmət istehlakına olan tələbatı, onun ödənməsi imkanları çərçivəsində sosial səmərəyə gətirib çıxaran istehlak strukturunun müəyyən edilməsi ilə mümkündür. İstehlakın mövcud struktur tipinə əsasən əhali aşağıdakı təbəqələrə bölünür:

- varlı olan təbəqə,
- orta olan təbəqə,

- yoxsul olan təbəqə.

Belə ki, ərzaq məhsullarına tələbat əhalinin təbəqəsi yuxarıya doğru getdikcə azalır, bununla yanaşı daha çox xidmət xərcləri artıma məruz qalır və əhalinin əsas xərcləri qeyri-ərzaq məhsullarına istiqamətlənmiş olur. Yoxsul təbəqədə isə əhalinin gəlirləri artdıqca, ərzağa olan xərclər də artır, daha sonra isə stabilləşir.

İstənilən nəzəri araşdırmada istehlakçıların davranışı hər şeydən öncə sosial davranış kimi nəzərdən keçirilir. Məhz davranış özü sosial akt kimi qiymətləndirilir və marketinq strategiyalarında nəzərə alınır.

İstehlakçı qrupları tərəfindən qərarların qəbul edilməsi zamanı onların davranışını təşkil edən hərəkətlər müxtəlif qruplara ayrıla bilər:

- Məqsədli, yaxud rəşional hərəkət. Qarşıya qoyulmuş məqsəd baxımından həm instrumental, həm dəyər yönümlü, həm oyun, həm də affektiv ola bilər. Bu davranış xərclərin və nəticənin nisbətində ciddi surətdə hesablanmasına, tələbatın ödənilməsinin rəşional yolunun axtarılı tapılmasına əsaslanır.
- Ənənəvi hərəkət uzunmüddətli vərdişlərə əsaslanır. Gündəlik davranışa malik olan insanların çoxunun hərəkətləri bu tipi şərtləndirir.
- İrrəşional hərəkət düşünülməmiş hərəkətlərin məcmusu hesab edilir. İrrəşional hərəkət məhz nəzarətdən kənar hallarda baş verir. Bu halda tələbatın ödənilməsində rəşional yolun seçilməsi, xərclərin və nəticənin uyğunlaşdırılmasından söhbət belə gedə bilməz. Bu cür hərəkətin təkanvericisi kimi qorxu, qəzəb və s. ola bilər. Bu hərəkətə nümunə kimi bazada, xüsusilə birjada baş verən panik hadisələrdir.

Aydındır ki, bazar seqmenti istehlakçılardan ibarətdir və bu istehlakçıların qrupları bir neçə faktora görə bir-birlərindən fərqlənir. İstehlakçılar öz ehtiyaclarına – imkanlarına, məskunlaşmasına, alıcılıq qabiliyyətinə və təcrübələrinə görə fərqlənə bilər. Müəssisələr bazarı seqmentlərə ayıraraq, böyük və çoxşaxəli bazarı məhsul və xidmətlər vasitəsilə səmərəli və rəşional şəkildə əldə etmək üçün nisbətən kiçik seqmentlərə bölürlər.

Bazarın analizi marketing tədqiqatının vacib elementi olmaqla kommersiya əhəmiyyətli qərarların qəbul edilməsinə maneə yaradan qeyri-müəyyən halların azaldılmasına yardım göstərir. Bazarın analizinə aşağıdakılar daxildir:

- bazarın ölçüsünün və xarakterinin müəyyən olunması (bazarın real və potensial tutumunu hesablamaq, bazarın inkişafına təsir göstərən amillərin təhlil edilməsi, əmtəə və regional bazarın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, bazarın təmin edilmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və s.);
- bazarın segmentləşdirilməsi və onun əsas xarakteristikalarına (yaş, sənət-peşə, sosial vəziyyət, cins, yaşayış yeri, gəlir və s.) əsasən istehlakçı qruplarının müəyyən olunması;
- bazarın inkişafına təsir göstərən xarici amillərin təsirinin təhlil edilməsi və s..

Müəssisələr qiymətləri seçərkən əsas xərcləri; özəl müəssisə olduğu təqdirdə rəqiblərin qiymətlərini, digər xarici və daxili amilləri; istehlakçının dəyəri qavraması kimi üç əsas faktordan birini və ya bir neçəsini nəzərə alaraq qiymətqoyma üsullarından istifadə etməli olur. Bir qayda olaraq qiymətqoyma strategiyası məhsulun həyat dövrü başa çatan zaman dəyişir. Xüsusilə, bazara çıxma mərhələsində bir çox tələblər irəli sürülür. Hər hansı bir müəssisə yeni məhsul istehsalına başlayanda məhsula qiymətin təyin olunması problemi ilə qarşılaşılır.

Gəlirli lakin, kiçik bazar segmentlərinin qaymağını götürmək məqsədilə yüksək başlanğıc qiymətləri təyin etmək əvəzinə, bir çox şirkətlər bazara nüfuz etmək məqsədilə aşağı qiymətləri təyin edirlər. Bu strategiya çoxsaylı alıcıların və böyük bazar payının cəlb edilməsi üçün yeni məhsula aşağı qiymətin təyin edilməsi ilə tətbiq olunur. Bazara tez və daha yaxşı nüfuz etmək məqsədilə onlar yeni qiymətləri nisbətən aşağı səviyyədə müəyyən edirlər ki, nəticə etibarı ilə bu, tez bir zaman ərzində çoxsaylı alıcıların diqqətini cəlb edərək bazar payı əldə olunur. Yüksək satış həcmi xərclərin effektiv ödənilməsinə imkan yaradır. Aşağı qiymət strategiyalarından istifadə olunarkən bir neçə şərt ödənilməlidir. İlk növbədə bazar qiyməti yüksəlməsi hazır olmalıdır ki, aşağı dəyər bazarın istehlakını artırma bilsin. Digər tərəfdən, satış həcmi artan zaman, istehsal və paylanma xərcləri buna uyğun

olaraq azalmalıdır. Son olaraq, aşağı qiymətlər rəqibləri müəyyən məsafədə saxlamalıdır və nüfuzətmə qiymətini təyin edən müəssisə öz aşağı qiymətinin mövqeyini müəyyən etməlidir. Əks təqdirdə mənfəət müvəqqəti xarakterə malik olacaqdır.

3.3. Sosial sahələrdə dövlət siyasətinin prioritetləri və onun strategiyasının təkmilləşdirilməsinin istiqamətləri

Müasir dövrdə sosial dövlət kateqoriyası əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri məhz sosial dövlət quruculuğuna əhəmiyyətli fikir verir. Azərbaycan müstəqilliyi əldə etdikdən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil dövlət quruculuğu sahəsində sosial məsələlərə çox böyük diqqət yetirməyə başladı.

Ulu öndər tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin iki vacib xarakterik cəhəti xüsusilə qeyd edilməlidir (Rəcəbli H., 2012, s.245). Bunlardan biri dövlətin sosial siyasətinin dayanıqlı olması, respublikanın iqtisadi bazisinə əsaslanması, digəri isə bu siyasətin mükəmməl və dünya praktikasında uğurla sınaqdan çıxan qanunvericilik bazasına əsaslanmasıdır. Həmin dövrdə ölkənin sosial siyasətinin inkişafı tarixinə nəzər yetirsək görürük ki, ölkənin iqtisadiyyatının böhrandan çıxmasından, daxili siyasi və sosial sabitliyin təmin olunmasından sonra sosial sferada əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Müxtəlif kateqoriyadan olan insanların sosioloji müdafiəsi sahəsində əhəmiyyətli qanun - "Şəhidin adını daşımışların əbədləşdirilməyi ilə şəhidlərin ailəsinə edilmiş güzəşt haqda", "Veteranların haqda", "Çernobol qəzasının ləğvedilməsi prosesində iştirakedən və qəzalar nəticəsilə zərərgörmüş vətəndaşların statusu və sosioloji müdafiə haqda" və sairə qanun qərara alındı, şəhidin ailəsinin, qaçqın ilə məcbur köçənlərin, müharibə veteranlarının, İyirmi yanvar əlilləri, veteranın sosioloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir çox fərman və sərəncamlar imzalandı.

Ulu öndər tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətin Azərbaycan modeli dərin elmi-nəzəri bünövrəyə əsaslanırdı. Bir tərəfdən inflyasiya, iqtisadiyyatın böhran

vəziyyəti, sovetdənqalma iqtisadi münasibətlərin dağılması və yeni əlaqələrin qurulmaması, digər tərəfdən isə ölkəmizin cəlb edildiyi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində əhalinin yoxsulluq həddinə düşməsi, əhalinin minimum sosial tələbatlarını ödəmək imkanlarından məhrum olması halları vəziyyəti çətinləşdirmişdir. Nəticədə isə, cəmiyyət həyatının bütün sferalarında olduğu kimi ən ağır yük sosial siyasətin əsas subyektı olan dövlətin üzərinə düşürdü.

Hər bir dövlətin pensiya siyasəti mövcud pensiya sisteminin 2 əsas funksiyasının reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. 1-ci funksiya sosial funksiyadır ki, bu da əmək qabiliyyətini itirmiş insanların normal həyat şəraiti ilə təmin edilməsini nəzərdə tutur. 2-ci funksiya isə iqtisadi funksiya olub əmək fəaliyyəti ilə pensiya arasında asılılığı təmin edir. Yəni, əmək fəaliyyəti gələcəkdə pensiya təminatı üçün əsas rolunu oynamalıdır (Rəcəbli H., 2012, s.252).

1997-ci ildə qəbul edilmiş "Vətəndaşların təqaüdlə təminatı barəsində" AR Qanununa əlavə və dəyişikliklər olunması haqqında" qanun pensya sahəsilə o vaxt üçün əhəmiyyətli qəbulolunan birneçə islahatçün şəraiti yaradıb. Beləki, pensiyaların yaş həddi mərhələylə kişi üçün 60-dan 62 yaşa, qadınçün 55-dən 57 yaşa çatıb. Həm də, pensiya hesablanmağı mexanizmində müəyən dəyişiklik aparılıb. Sonda 650000 vətəndaşın iş pensyası orta hesabı 2,2 qat artmaqla 1993-cü ildən sonralar pensiyaya çıxan vətəndaş pensiyaya eyni olub.

İctimaiyyətin sosioloji müdafiəsinin gücləndirilməyi, vətəndaşların pensiyayla təmini yaxşılaşdırılmağı, pensiyayla təmini sistemin faydalı idarəedilməyi, pensyanın müəyənləşdirilməsi və əhaliyə təyini mexanizmini təkmiləşdirməkdən ötrü 2001-ci ildə "AR-da Pensiya İslahatı Konsepsiyası" təsdiqi olunub. Konsepsya şəxslərin pensya ödənişinin güvənli maliyyə təminatını, pensiya təminatı sisteminin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılması ilə əhalinin rifahı halının yaxşılaşdırılmasında onun rolunun artırılmasını, pensiya təminatı sistemində idarəetmənin təkmilləşdirilməsini, sosial sığortanın haqları və ödənişlər arasındakı əlaqənin uyğunlaşdırılmağı olmaqla mühüm məsələlərin həll edilməyini diqqətdə tutub.

Başqa birər ümumiləşən tədbirin monetizasiya- güzəştlər və müəyən imtiyazın müavinətlərlə əvəzolunmağıyla əlaqəli olmuşdu. 01.01.2001-ci il başlayaraq sosioloji siyasət üçün islahatda ayrı birər kateqoriya müəyənleşdi. Beləki, "AR-nın bəzi qanunvericilikdə olan aktlara bəzi dəyişiklik və əlavələr olunması barəsində" 15.11.2001-ci il tarixli 214-IIQD nömrəli qanunu ilə ilk dəfə olaraq 2 konseptual problemə öz həllini tapmış oldu:

- güzəşt və imtiyazların şamil olduğu əhali kateqoriyasının dairə sahəsinə təkrarən baxıldı;
- kommunal və nəqliyyatdan istifadə ilə bağlı güzəştlər müavinətlərlə əvəz edildi.

İlk növbədə nəqliyyat və kommunal sahəsində olan güzəştlərin monetarizasiyası reallaşdırıldı. Beləliklə, güzəştlərin müavinətlərlə əvəz edilməsi dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin effektivliyinin yüksəlməsinə, enerji daşıyıcılarından səmərəli surətdə və qənaətlə istifadə edilməsinin təmin olunmasına, sosial müdafiədə ünvanlılığının artırılmasına imkanlar yaratdı. Dövlətlə nəqliyyat xidməti təqdim edən şirkətlər arasında münasibətlər lisenziya, vergi və s. hüquqi normalarla tənzimləndiyindən bu xidmət firmaların üzərinə əlavə yükün qoyulması bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə zidd idi. Mahiyyət etibarını ilə bu güzəştlər dövlət tərəfindən müəyən edilərsə xərcini də dövlət çəkməlidir.

Əhaliyə təqdim edilən güzəştlərin müavinətlərlə əvəz edilməsi ünvanlılığın gücləndirilməsinə səbəb olur. Güzəştlərin müavinətlərlə əvəz edilməsi imkan yaratdı ki, bu imtiyazlardan məhdud səviyyədə istifadə edənlər, yəni kənd yerlərində yaşayanlar və nəqliyyat xidmətlərindən, kommunal xidmətlərdən daha az istifadə edənlər və yaxud bir sıra səbəblərdən istifadə edə bilməyənlər də nəzərdə tutulan güzəştlərin əvəzini pul ilə alsınlar. Ümumiyyətlə, bu addım qaçqınlar və məcburi köçkünlər, əlilliyi olan şəxslər tərəfindən müsbət qarşılanmış və onların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Sosial sahədə digər bir prioritet istiqamət bütün sosial tədbirlərin son olaraq yoxsulluğun azaldılmasına hədəflənməsidir.

Yoxsulluğun azaldılmağı və davamlı inkişafı sahəsində Dövlətin Proqramı 2003-cü ildə təsdiq edilmişdir. Qeyd olunan Dövlət Proqramının icrasına başlandığı ərafədə ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 49% qiymətləndirilmişdir. Yoxsulluğun azaldılması və sosial siyasətin qarşısında duran vəzifə arasında eyniyyətin olduğunu (yəni hər iki tədbirin məqsədi əhalinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməkdir) nəzərə alsaq görərik ki, bu sahədə həyata keçirilən iri miqyaslı işlər insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində ciddi nailiyyətlərə səbəb olmuşdur.

Belə ki, son 15 il ərzində hər il yeni iş yerlərinin açılması, yeni istehsal zavodlarının, emal müəssisələrinin yaradılması bir ənənə halını alıb. Bu dövr ərzində işsizlik və yoxsulluq səviyyəsi 49%-dən 4,5%-ə düşmüşdür. Ölkədə minlərlə yeni müəssisə yaradılaraq 1 milyon 700 minə qədər yeni iş yeri açılmışdır. 3 mindən artıq məktəblər, 600-dən çox səhiyyə mərkəzi tikilib və ya tam formada təmiri olunmuşdur. Regionlarda 40-dan artıq Olimpiya İdman Kompleksi, müxtəlif profilli mədəniyyət və sosial obyektlər inşa olunmuş, Gənclər evləri, muzeylər, başqa çoxlu mədəni və sosial obyektlər tikilmiş və insanların ixtiyarına verilmiş, təzə park, müasir istirahət mərkəzi qurulmuş və digər infrastruktur tədbirləri həyata keçirilmişdir. Son 20 il müddətində şəhidlərin ailəsinə, müharibənin əlillərinə 5500-dən artıq şəxsi mənzil və ev təqdim edilmiş, 6 mindən artıq minik maşını əlilliyi olan şəxslərə verilmişdir (AR Regionların 2013-2018-ci illərdə sosial-iqdisadi inkişafı dövlətin proqramı).

Sosial sahələrdə həyata keçirilən islahatların digər bir istiqaməti müavinət sistemi sahəsinin sığorta sistemi sahəsindən ayrılması olmuşdur. Sığorta və təqaüd sistemi sahəsinin müavinət sistemi sahəsindən ayrılması pensiya islahatında mühüm yer tutur və bu səmərəli sosial müdafiə sistemi sahəsinin formalaşdırılmasının əsas prinsiplərindəndir. Sığorta-pensiya sisteminin sosial müavinət sistemindən ayrılması ilə bağlı iki mühüm qanun - "Əmək təqaüdü barədə" və "Sosioloji müavinətlər barədə" AR qanunları qəbul edilmiş və ölkədə sosial sferanın tam olaraq yeni əsaslarla formalaşmasını nəzərdə tutur.

Aparılan pensiya islahatları sosialist prinsiplərinə əsaslanan pensiya sistemini inkişaf etmiş ölkələrdə geniş surətdə tətbiq edilən, vətəndaşların fərdi hesablarında toplanan pensiya kapitalına əsaslanmış pensiya sistemi əvəz etdi. Mövcud qanunvericiliyə əsasən sığorta olunan şəxslərin fərdi uçotu həyata keçirilir və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının fərdi sığorta hesablarında yığılır. Bununla da pensiya təminatı fərdi uçot məlumatları əsasında vətəndaşların ödədiyi sığorta haqlarının məbləğinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Sosioloji müavinətləri haqda Qanun isə müavinətlərin əhatə dairəsini, təyin olunması şərtlərini vahid bir normativ aktla tənzimləyir. Əvvəllər bu müavinətlərin bir hissəsi Vətəndaşın pensya təmini haqda qanunda sosial pensiya olaraq (yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə sosial pensiyalar) təsbit edilmişdi, digər bir hissəsi isə müxtəlif qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilirdi. Sosial müavinətlərin əhatə dairəsi o qədər geniş idi ki, onların sayı barədə də dəqiq fikir söyləmək çətin olmuşdu. Bu müavinətlərin sayı 40-dan artıq idi və bunların da əksəriyyəti pensiyaya əlavə şəkildə ödənilirdi. Pensiyaçı həmçinin sosial müavinətlər də almış olurdu. Pensiya sahəsində islahatlar nəticəsində pensiyaçıların aldığı pensiya və müavinətlər cəmlənərək pensiyaya aid edildi və nəticədə yeni qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada vahid pensiya məbləği əmək pensiyasının baza və sığorta hissələrinə bölünmüş oldu. Hazırkı dövrdə sosial müavinətlər dövlət büdcəsi hesabına ödənilən dövlət yardımını olaraq əmək pensiyası hüququ və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə ödənilməkdədir.

"Əməyin təqaüd haqda" AR-nın Qanununa əlavə və dəyişikliklər olunması haqqında" AR-nın 28.10.2009 tarixli qanunuylasa pensya mexanizmində təzə yanaşmalar üçün başlanğıc qoyulubdur. Ölkəmizdə vətəndaşın pensya təminatını yaxşılaşdırılmağı, pensiya-sığorta sistemində fəal və davamlı yüksəlişə nail olmaq məqsədiylə qəbul edilən 2009-2015-ci illərdə AR-da sığorta-təqaüd sistemi sahəsinin inkişafına aid Dövlət Proqramı"nın təsdiq olunması barəsində AR Prezidentinin 30.12.2008-ci il tarixli sərəncamından irəli gələrək qeyd olunan qanun ölkəmizin pensiya sistemində əhəmiyyətli islahatların aparılmasına səbəb

olmuşdur. İslahatlar nəticəsində kişi və qadınlar üçün pensiya yaşının mərhələlərlə artırılması, pensiya hüququnu əldə etmək üçün tələb edilən sığorta stajının artırılması, güzəştli şərtlər altında yaşa görə pensiya alan çoxuşaqlı qadınların əhatə dairəsinə yenidən baxılması, 2006-cı il yanvarın 1-nə qədər dövr üçün pensiyaların hesablanması üçün yeni qaydasının tətbiq edilməsi həyata keçirildi. Ölkəmizdə pensiya sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi, pensiya məbləğinin sığorta ödənişləri hesabına tam formalaşması üçün mütəmadi olaraq islahatlar aparılır. Həmçinin yaşa görə pensiyaya çıxmaq hüququ olan insanların güzəşt dairəsinin məhdudlaşdırılması bu sistemi dövlət sosial yardımını sistemindən ayırmaqla sığorta prinsiplərinə əsaslanmasını şərtləndirmişdir. 2006-cı il yanvarın 1-ə qədər mövcud olan müddət üçün sığorta olunanların pensiya məbləğlərinin hesablanması üçün yeni qaydasının tətbiq edilməsi pensiya sahəsində sosial ədaləti bərpa etməklə yanaşı, eyni zamanda pensiya məbləğlərinin hesablanmasında mövcud neqativ halların aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli olmuşdur.

Bakı şəhər ilə müqayisə etdikdə rayonlar, hətta digər böyük şəhərlərin aralarında tam olaraq fərqli bir vəziyyət yaratmışdı. Bu səbəbdən yeni neft strategiyasının həyata keçməsi və ölkəyə valyuta axını regionlarda sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində davamlı maliyyə resurslarının ayrılmasına imkan yaratdı. AR bölgələrin sosioloji-iqtisadi inkişafı Dövlətin (2003-2008-ci il) Proqramında və rayonların sosioloji-iqtisadi baxımından inkişafı ilə əlaqəli qəbul edilmiş başqa sənədlərdə nəzərdə saxlanılmış tədbirlər icrasıyla bölgələrin sosioloji-iqtisadi görüntüsü tamamilə dəyişib. Proqram respublikanın sosioloji-iqtisadi inkişafı təmin edilməyində keyfiyyət baxımından təzə mərhələyə başlanğıc qoyub, qeyri-neft sahəsində intensiv inkişafa, təzə iş yerinin yaradılmasına və çağdaş istehsal və emal müəsisələrinin qurulmasına, bölgələrin komunal, xidmət və sosioloji infrastrukturla təminatın tutumunun və keyfiyyətinin yüksəldilməyinə şərait yaradıb.

Axır on ilin müddətində dövlətin büdcəsinin hesabna sosioloji sferaların inkişafı ilə əlaqəli prioriteti özlüyündə əksətdirən məqsədli dövlətin proqramları aşağıdakılardan ibarət olmuşdu:

- AR bölgələrdə 2009-2014-cü ilə dair sosioloji-iqdisadi inkişaf üçün Dövlətin Proqramı,

- 2009-2015-ci ilə dair AR-da sığorta-pensya sistemi istiqamətində inkişafı üzrə Dövlətin Proqramı,

- AR-da müasir ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, habelə mövcud olan məktəblərin əsaslı şəkildə təmiri və yeni tədris avadanlıqlarıyla təmin olunmasına üzrə Dövlət Proqramı (2005-2009-cu illər),

- AR-da ümumtəhsil ocaqlarının informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin olunması Proqramı

- AR-da məktəbə qədər təhsil pilləsinin yeniləşdirilə bilməsi üçün Proqram (2007-2010-cu illər),

- AR-da xüsusi olaraq diqqətə ehtiyacı olan (sağlamlığında problem olan) uşaqların təhsil ala bilməsinin təşkil edilməsi üzrə İnkişafı Proqramı

- özəl olaraq qabiliyyətə sahib olan uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı etdirilə bilməsi üzrə Dövlət Proqramı(2006-2010-cu illər),

- "AR-da dövlət körpə müəssisələrində yaşayan uşaqların ailələrə övladlığa verilə bilməsi (De-institusionalizasiya) Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)",

- "Texniki-peşə təhsili pilləsinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)",

- "2009-2013-cü illər ərzində AR-nın ali təhsil pilləsində islahatların keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı",

- "Xroniki olaraq böyrək çatışmazlığı yaşayan şəxslər üzrə Tədbirlər Proqramı,

- Talasemiya və hemafiliya genetik qan xəstəlikləri olmuş insanlar üzrə Dövlətin Proqramı",

- Şəkər xəstəliyi olan insanlar üzrə Dövlətin Proqramı,

- Onkoloji xəstəliyi olmuş şəxsin tümörə qarşı mühüm dərmanlarla təmini üzrə Tədbir Proqramı,
- İnfeksiya xəstəliklərdə immunoprofilaktikasına dair Tədbirlərin Proqramı,
- Analar və övladın sağlamlığının mühafizə edilməyə dair Dövlətin Proqramı,
- Qan, qandakı komponentlərin donorluğa və qan xidmətinin inkişafına dair Dövlətin Proqramı,
- Elektron Azərbaycan Dövlətin Proqramı,
- Azərbaycanın Gəncliyi Dövlətin Proqramı (2005-2009-cu il).

Qeyd olunan dövlət proqramları əsasında dövlət büdcəsindən ayırmaların təmin edilməsi qeyd olunan sahələrin inkişaf etməsinə, sosial sahədə maliyyə şəffaflığının artmasına xidmət etmişdir.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sosial siyasətdə ilk növbədə problemləri meydana çıxaran səbəblərin aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir, müxtəlif sahələr üzrə dövlət proqramları qəbul edilir. Problemlərə kompleks yanaşma, onları meydana çıxaran səbəblərin aradan qaldırılması perspektiv neqativ sosial nəticələrin baş verməsinin qarşısını alır. Ölkəmizdə əhalinin ekoloji tələblərə uyğun gələn keyfiyyətli içməli su ilə təmin edilməsinin yaxşılaşdırılması sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərin nəticələrin yaşayış məntəqəsində modulyar növlü su təmizləyən qurğu quraşdırılmışdır ki, buda insanların sağlamlığının qorunması istiqamətində tədbirlərdəndir.

Ölkəmizdə sosial sahələrin inkişafından danışıarkən Heydər Əliyev Fondu tərəfindən ölkənin sosial həyatının müxtəlif sahələrində təhsil, mədəniyyət, sağlamlıq və digər sahələrdə ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Yenilənmiş Azərbaycana yeni məktəblər layihəsi, şəkərli diabet xəstəliyi olan uşaqların müalicəsi, irsi qan xəstəlikləri olan talassemiya və hemofiliya xəstəliyindən əziyyət çəkənlərin müalicəsi, milli musiqinin inkişafı ilə əlaqədar layihələr ölkənin sosial həyatında ciddi nəticələr göstərməkdədir.

Əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlərdən biri də ölkədə qazlaşdırmanın son 7 ilərində 51%-dən 95%-ə

çatdırılmasıdır qalxmasıdır ki, bu da hətta sovetlər dövründə qaz verilməyən yaşayış məntəqələrinin qazlaşdırılması nəticəsində mümkün olmuşdur. Həmçinin ölkəmiz MDB məkanında yeni nəqliyyat qovşaqlarının və yolların çəkilişinə görə öndədir. Son bir neçə il ərzində 11 min kilometrədən artıq avtomobil yolu istifadəyə verilmiş, magistral və şəhərlərarası yollar yenidən qurulmuş, kəndlərarası yollar isə ən qabaqcıl standartlar səviyyəsində tikilmişdir.

Pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük və digər aqrar sahələrin inkişaf etdirilməsi nəticəsində görülmüş tədbirlər nəticəsində 400 mindən çox şəxslə işlə təmin olunmuşdur (AR Regionların 2014-2018-ci illərdə dövlət proqramı). Sahibkarlara 2 milyard manatdan çox güzəştli şərtlərlə kreditlər təqdim olunmuş, bunun nəticəsində yeni istehsal sahələri və çoxsaylı iş yerləri açılmışdır. Məcburi köçkün ailələr üçün 100-ə yaxın yaşayış məntəqəsi inşa olunmuş, 250 minə qədər məcburi köçkünə müasir mənzillər verilmiş, ölkədə bütün məcburi köçkünlərin çadır şəhərcikləri ləğv edilmişdir. Qeyri-neft sektorunda perspektiv sahə hesab edilən turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni, müasir üç yüzdən artıq mehmanxanalar tikilmişdir. Regionlarda altı yeni aeroport inşa edilmiş, H. Əliyev Beynəlxalq Aeroportunda ən son terminal istifadəyə açılmışdır.

Ölkəmizin hazırkı sosial siyasəti pensiya qanunvericiliyinin mərhələlərlə daha da təkmilləşdirilməsini, yeni sığorta münasibətlərinin - könüllü sosial sığorta, istehsalat qəzası və peşə xəstəliklərindən sığorta üzrə qanunvericiliyin formalaşdırılmasını, sosial siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri olan əhalinin sağlamlığının müdafiəsinin daha güclü mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Son illərdə tibb sahəsində irimiqyaslı işlər görülmüş, əhatəli qanunvericilik bazası yaradılmış və icbari tibbi sığortanın tam işləməsi üçün İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi yaradılmış, onun fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində pilot layihələr uğurla icra edilmişdir. Bununla yanaşı, bölgələrdə yüksək ixtisaslı tibbi kadrların çatışmaması son nəticə olaraq tibbi xidmətin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Həmçinin reproduktiv sağlamlığın qorunması sahəsində də ciddi addımların atılmasına ehtiyac var. Çünki,

vətəndaşların reproduktiv sağlamlığı yalnız onun fiziki sağlamlığının elementi deyil, eyni zamanda mənəvi rahatlığın mühüm tərkib hissəsidir.

Hazırkı sosial siyasət göstərir ki, yoxsulluğun tam olaraq aradan qalxması və davamlı inkişaf, regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları nəticəsində görülən tədbirlər əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin etibarlı müdafiəsinə şərait yaradır. Lakin hazırkı dövrdə insanların yoxsulluqdan çıxması təkcə onların maddi gəlirinin minimum yaşayış ehtiyaclarını təmin etməsi ilə ölçülə bilməz, bu amil eyni zamanda onun mənəvi tələbatlarının ödənilməsi ilə müşayiət edilməlidir. Yəni, yoxsul olmayan şəxs dedikdə müxtəlif mədəniyyət və istirahət müəssisələrinə getmək imkanı olan, ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsulları və içməli su ilə, keyfiyyətli kommunal xidmətlərlə təmin olunmuş, təchiz edilmiş infrastruktura malik müəyyən ərazidə yaşayan insan nəzərdə tutulur və həyata keçirilən bütün tədbirlər bu standartların ödənilməsinə istiqamətlənməlidir. Ümumiyyətlə, sosial siyasətin Azərbaycan modeli uzunmüddətli inkişaf və təkmilləşməyə malik olan, dünyanın sivil və mükəmməl dəyərlərinə əsaslanan bir model olaraq çıxış etməkdədir.

Ötən illərin müddətində maaş, pensiya həmçinin müxtəlif sosioloji müavinətlər və ödəniş qat-qat artırılmış, gənclərin, gənc ailələrin mənzil problemlərinin həlli məqsədilə sosioloji ev tikintisi üçün böyük lahiyənin icra edilməsinə başlanmış, o səbəblə Mənzilin İnşası Dövlətin Agentlyi yaradılmışdır. Eyni zamana paytaxtın köhnə, istifadə müddəti artıq bitmiş yaşayış binalarının yerində müasir tələblərə uyğun mənzillərin inşası ilə əlaqədar yeni layihələr icra edilmişdir. Sosial siyasətin ən əhəmiyyətli istiqaməti kimi müharibənin iştirakçısı, şəhidlərin ailəsi, hərbcilər, əlillər, alim, mətbuat işçiləri üçün onların sosioloji təminatın yaxşılaşdırılması, mənzili probleminin həllilə əlaqədar tədbirlər icra edilmişdir, sosial mənzillər istifadəyə verilmişdir. Ümumiyyətlə, ölkə tərəfindən bu gün qarşıya qoyulmuş əsas hədəflərdən biri 2025-ci ilə qədər evsizlərin sayının minimuma endirilməsidir.

Digər bir prioritet isə əhalinin özünəməşğulluq proqramlarına cəlb edilməsidir. Artıq qabaqcıl dünya təcrübəsi göstərir ki, əhalinin yoxsulluğunun azaldılması ilə

bağlı sosial cəhətdən həssas ailələrə ünvanlı maddi yardımların təqdim edilməsi effektiv deyildir. Bu baxımdan həmin maliyyə vəsaitlərinin əhalinin özünəməşğulluq proqramlarına, ailə biznesinə yönəldilməsi bu kateqoriya ailələri cəmiyyətin iqtisadi baxımdan aktiv üzvünə çevirir. 2018-ci ildə Qarabağda, dünyadakı Böyük Vətən müharibələri, Ukraynadan olan Çernobıl əlillərinə və şəhid olmuş şəxslərin ailələrinə mənzil və avtomobillərin təqdim edilməsi mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev nitqində insanların məşğulluq problemlərinin həll olunması üzərində də dayanaraq bildirmişdir: Bildiyimiz kimi, biz hazırda böyükmiqyaslı özünəməşğulluq proqramını tətbiqinə başlamışıq. Həmin proqram ilə hər il azı 7000 ailə əhatə olunacaqdır. Bu ailələrdən hər birinə minimumu 5000 manat vəsait, ləvazimat, müxtəlif növ təyinatlı avadanlıqlarla təmin ediləcəklərki, onlar özlərinin ailə biznesini, şəxsi işlərini qura bilsinlər. Bununla bağlı göstəriş verilib ki, müharibənin əlilləri və şəhidlərin ailəsi mütləq bu proqramın əhatəsinə daxil olunsunlar. Bunun nəticəsində, biz məşğulluq probleminin həlli üçün xeyli mühüm töhfələr vermiş olacağıq.

Bütün bu tədbirlər bir daha göstərir ki, dövləti tərəfindən daim öz vətəndaşına qayğı göstərilir, onun sosial rifahının yüksəldilməsi, sosial problemlərinin həlli prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyulur və bu sahədə məqsədyönlü sosial siyasət həyata keçirilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sosial sahənin inkişafı meyllərinə müxtəlif amillər - ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı səviyyəsi, cəmiyyətdə gedən sosial-siyasi və demoqrafik proseslər, ətraf mühit, mədəni və milli dəyərlər və s. təsir göstərir. Sosial sahələr əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və insan kapitalının inkişafına istiqamətlənmiş çox sayda vəzifələri yerinə yetirir.

Son 15 ildə ölkəmiz dünyada iqtisadi artım sürətinə görə ön sıralarda yer almışdır. Uğurla reallaşdırılan neft strategiyası nəticəsində əldə edilmiş gəlirlər hesabına infrastruktur müasirləşdirilmiş, qeyri–neft sektoru inkişaflandırılmış, əhalinin sosial rifahı vəziyyəti yaxşılaşdırılmışdır, dövlət ehtiyatında olmuş aktivləri çoxalmış həmçinin ÜDM-in həcmindən artıq stratejik volyuta ehtiyatları formalaşdırılmışdır.

İnsanların məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində məşğulluq siyasəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək sferasında meydana çıxan problemlərin həlli ilə bağlı olaraq strateji məsələləri həll etməyə xidmət edir. Bu gün sosial sahədə əsas prioritetlərdən biri işsizliyin sosial-iqtisadi xərclərini minimuma endirmək və əmək qüvvəsinin çevikliyi və rəqabətə davamlılığını yüksəltməkdir.

Səhiyyə sahəsində dövlətin siyasətinin əsas məqsədi əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, ömür uzunluğunun artırılması, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin keyfiyyətli səhiyyə xidmətləri ilə təmin edilməsi, dövlətin maliyyə imkanlarının çərçivəsində əhaliyə pulsuz tibbi xidmətlərin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, respublikada tibbi sığorta sisteminin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, əhalinin sosial baxımdan həssas və aztəminatlı təbəqələrinə tibbi xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar tədbirlər sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsidir.

Cəmiyyətin aztəminatlı təbəqəsinə göstərilmiş sosioloji xidmət bir qayda olaraq kapital yardımın təyin edilməsi ilə məhdudlanır. Bu isə kasıb habelə nisbətən zəif təhsil səviyyəsinə sahib insanların təzədən iş bazarlarına aid olmağı perspektivini məhdudlaşdırır. Məhz bu kateqoriyadan olan əhali qruplarının aktiv işçi qüvvəsinə

integrasiya olunması üçün sosial xidmətlərin portfelinə yüksək keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətləri, eləcə də, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi xidmətlər daxil edilməlidir.

Əhalinin sosial vəziyyətinin yüksəldilməsinin digər vacib komponenti kommunal xidmətlər sektorunda keyfiyyətin yüksəldilməsidir. Son illər ərzində infrastrukturaya yönəldilən investisiyalar əhalinin elektrik enerjisi, qaz, su kimi təchizatına çıxış imkanlarını genişləndirmişdir. Lakin kommunal xidmətlərin artan keyfiyyətinə baxmayaraq, xidmətlər üzrə aparıcı qüvvə olaraq dövlət sektoru çıxış etməkdədir. Kommunal xidmətlər bazarında liberallaşdırılma tədbirlərinin həyata keçirilməsi və özəl sektorun cəlb edilməsi bu sektorda xidmətlərin keyfiyyətinin artmasına gətirib çıxarmaqla yanaşı həmçinin bir vaxtda, dövlətin büdcəsinin fiskalı yükün azaldılması baxımdan səmərəli hesab edilə bilər.

Cəmiyyətin rifahı vəziyyətini əksətdirən göstəricilərin birisi isə əhalinin evlə təminatıdır. Təəssüf ki, indi ölkəmizdə şəxsbaşına düşmüş mərkəz mənzilin fondları 18 kv.metri əhatə edir ki, buda MDB (20 kv.metr) və Ş. Avrp. ölkələrinin (otuz kv.metr) ortalama göstəricilərindən aşağıdır. Xüsusilə, gənc ailələr üçün sosial evlərin artırılması istiqamətində tədbirlər görülməlidir.

Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində isə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Ünvanlı sosial yardım yoxsulluq hallarının azaldılması baxımından önəmli mexanizmdir. Bununla yanaşı bir çox İEOÖ-də daha mütərəqqi yanaşmalar və şərtlər mövcuddur və ölkəmizdə də bu istiqamətdə təcrübədən faydalanmaq olar. Ünvanlı sosial yardım sistemi ailə biznesinə dəstək, məşğulluq proqramları, insan kapitalının inkişafı istiqamətinə yönəlsə daha effektiv nəticələrə nail olmaq olar;

- Əlilliyi olan vətəndaşların aktiv əmək prosesinə cəlb edilməsi və onların fiziki qabiliyyətləri nəzərə alınaraq münasib iş şəraiti və rejiminin yaradılması məqsədi ilə sosial mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətin fəal üzvü kimi çıxış etməsi, dövlətə əlavə dəyər yaratmasının təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif təlim və peşə kurslarına bu kateqoriyadan olan

şəxslərin cəlb edilməsi, eləcə də onlar üçün müəssisələrdə iş kvotalarının tətbiq edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə əməl edilməsi üçün nəzarət tədbirlərinin görülməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, hər bir müəssisədə əliliyi olan şəxslər üçün kvotalar ayrılrsa da təcrübədə buna o qədər də əhəmiyyət verilmir.

- Yaşayış minimumu və ya minimum istehlak səbəti müəyyən edilən zaman müxtəlif əlillik dərəcələri nəzərə alınmalı, həmçinin bir qrup əhali üçün istehlak səbətinin onların tələbatına uyğun formada hazırlanılması daha məqsədəuyğun hesab edilir;

- Çoxuşaqlı ailələr üçün müavinət sisteminin təkmilləşdirilməsi, uşaqların ailədə sayının artırılması istiqamətində stimullaşdırıcı proqramların qəbul edilməsi əhəmiyyətlidir. Belə ki, hazırda ailələr bir, yaxud iki uşağa önəm verir ki, bu demografik balansı pozur;

- Ölkəmizdə pensiya təminatının daha da təkmilləşdirilməsi, əsasən da özəl pensiya fondlarının formalaşdırılması istiqamətində praktiki və metodoloji tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Bu yöndə dünya ölkələrindən fərqli olaraq ölkəmizdə qeyri-dövlət pensiya sistemi sosial sığorta sisteminin əvəzedicisi hesab olunmur. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılması ilə dövlətin üzərinə düşən sosial məsuliyyət yükü azalmış olur və bu da bazar şərtlərində fərdlərə öz yığımını səmərəli olaraq dəyərləndirmək üçün imkan yaratmış olacaq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycanca

1. “Minimum aylıq əməkhaqqının artırılması haqqında” AR Prezidentinin 18.06.2019-cu il tarixli Sərəncamı.
2. AR-da 2018 il üçün yaşayış minimumu haqqında 01.12.2017-ci il tarixli 906-VQ nömrəli AR-nın Qanunu.
3. AR-da 2018 üçün ehtiyac meyarının həddi haqda AR-nın 01.12.2017-ci il tarixli 907-VQ nömrəli Qanunu.
4. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi Göstəriciləri Bakı, «Səda» nəşriyyatı – 2015-2018.
5. AR ƏƏSMN-nin 2018-ci il üzrə hesabatı, Bakı, 2018.
6. AR Regionlarının 2014-2018 illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı.
7. Əhalinin məşğuluğu, əmək, sosial müdafiə və təminatı sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməyi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin 09.08.2018-ci il tarixli 229 nömrəli Fərmanı
8. Abdulayeva R., Muradov A. Sosial sferanın iqtisadiyyatı. Bakı, 2013., səh. 21-22
9. Allahverdiyev H.B., Qafarlı K.S., Əhmədbəyov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlətdə tənzimlənmə yolları. Bakı-2002 səh. 46-48
10. Əlrzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2015., səh. 33-34
11. Əlrzayev Ə.Q., Əlrzayeva T.Ə. Əhalinin gəliri və istehlakın maliyyə mexanizmi. Bakı, 2006., səh. 62-63
12. Əlrzayev Ə.Q., Qurbanova F.Ə. Xidməti sferası iqtisadiyyatı və idarə olunmağı. Bakı, 2007., səh. 29
13. Heydərov Ə.M. Sosial müdafiənin əhəmiyyəti. Bakı, 2004, 171 s., səh.49-54

14. Hüseynov, Hüseyn Əmrah oğlu. Sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri : iqtisad üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoreferatı: 5308.01 / H. Ə. Hüseynov; Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti. - Gəncə, 2016.
15. Hüseynov, Hüseyn Əmrah oğlu. Sosial Sferanın iqtisadiyyatının inkişaf yolları. Bakı 2018., səh. 41
16. Quliyev F.T. Gəlir nəzəriyyəsi. Gəlirin formalaşmağı. Bakı, 2004, 138 s., səh. 32-38
17. Quliyeva N.Q., Hüseynov R.A. Azərbaycanda kasıblıq səviyyəsinin azaldılmasında ünvanlı sosial yardım mexanizminin effektivliyi /Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM elmi əsərlər toplusu, 4-cü buraxılış, Bakı,2007., səh. 46-47
18. Nağıyev Ə.B., Mürşüdoğlu R.İ. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri,Bakı,"Səda-2002., səh. 87-88
19. Nağıyev Ə.B., Mütəllibova V.A, Sosial inkişafın iqtisadi parametrləri". Bakı,"Səda"-2013, səh. 76
20. Nəsrillayev F.A. Məşğulluq və işsizlik. "İqtisadi Nəzəriyyə"dərslik, Bakı-1999., səh. 25-27
21. Rəhmanov F.R. Sosioloji sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində,Bakı,Gənclik-2012., səh.40
22. Rəcəbli H.M. AR-nın sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı 2012., səh.35
23. "Sosial inkişaf və sosial müdafiənin tənzimləmək siyasəti". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. İqtisadiyyat. № 6/2012. s.120-128;
24. "Sosial inkişafın planlaşma strategiyası". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. İqtisadiyyat. № 5/2012. s.125-131
25. "Sosial inkişafın və sosial müdafiə tənzimlənməsi". Az.ETKTİ və Tİ, Elmi əsərlər. № 3/2013. s.117-127

Rus dilində

1. Хижый Э. Государственная система социальной защиты граждан в странах западной Европы. М.: УНИОН РАН, 2006, 272 с.
2. Жеребин В.М., Ромнов А.Н. Уровень жизни населения. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 592 с.;
3. Левшов В.И. Социальная политика доходов и заработной платы. - М.: Центр экономики и маркетинга, 2000.- 360с

İnternet resursları

1. Qaçqın və məcbur köçkünlər üçün indiyədək bütün sosial-texnoloji infrastrukturaya sahib 77 müasir qəsəbə salınmışdır./ [https://azertag.az/xeber/Qachqin ve mecburi kochkunler uchun indiyedek butun sosial texniki infrastruktura malik 77 muasir qesebe salinmisdir-199371](https://azertag.az/xeber/Qachqin%20ve%20mecburi%20kochkunler%20uchun%20indiyedek%20butun%20sosial%20texniki%20infrastruktura%20malik%2077%20muasir%20qesebe%20salinmisdir-199371)

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 11: Əhaliyə təyin edilmiş aylıq sosial müavinətlər

	2015		2016		2017		2018	
	Sosial müavinət təyin olunan, nəfər	Orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunan, nəfər	Orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunan, nəfər	Orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunan, nəfər	Orta aylıq məbləğ, manat
Sosial müavinətlər - cəmi	338231	50,60	350898	50,73	368773	56,31	384956	56,79
yaşa görə	13067	60,00	13833	60,00	17085	66,00	29174	66,00
əlilliyə görə	129888	49,43	139041	49,50	151624	54,52	157736	54,65
ailə başçısını itirməyə görə	39741	55,00	41286	55,00	42374	61,00	44121	61,00
sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara	65482	67,00	67081	67,00	71934	74,00	71783	74,00
dövlət qulluqçularına	43	41,85	44	44,28	43	44,89	42	44,91
Komunal və digər xidmətlərə görə	55160	43,88	54686	43,91	54195	48,76	53835	48,81
istehsalat qəzası nəticəsində həlak olmuş işçisinin ailə üzvlərinə	947	49,85	869	49,75	835	54,72	798	54,83
əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyi nəticəsində zərərçəkənlərə aylıq kompensasiya	487	212,58	463	214,40	450	221,22	423	222,05
Əhalinin bəzi kateqoriyalarından olan uşaqlı ailələrə (aylıq)	18819	12,50	18521	12,45	18063	13,61	17191	13,45
1 yaşadək uşağı olan ailələrə	5331	45,00	5623	45,00	2707	50,00	576	50,00
beşdən çox uşağa görə	8794	30,00	8984	30,00	9026	30,00	8927	30,00
valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar	472	50,00	467	50,00	437	55,00	350	55,00

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK statistik məcmuəsi, 2018, s 39

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Sosial inkişafın prinsiplial sxemi.....	25
Cədvəl 2: Əhalinin gəlirləri və xərcləri (milyon manat).....	30
Cədvəl 3: Əmək təqaüdçülərinin sayı və pensiyanın orta aylıq məbləği barədə məlumat.....	40
Cədvəl 4: Əhaliyə təyin edilmiş birdəfəlik sosial müavinətlər.....	42
Cədvəl 5: İqtisadi fəal əhalinin strukturu.....	45
Cədvəl 6: Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, yekuna görə faizlə.....	46
Cədvəl 7: Dövlət və qeyri-dövlət olan ali təhsil müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin istiqamətlər üzrə bölgüsü.....	50
Cədvəl 8: Sosial infrastrukturun sahələri.....	58
Cədvəl 9: Səfərlərin məqsədinə görə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfər.....	63
Cədvəl 10: Sosial sahələrin planlaşma istiqamətləri.....	64
Cədvəl 11: Əhaliyə təyin edilmiş aylıq sosial müavinətlər.....	84

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2013-2018-ci illərdə minimum əmək haqqı və bir nəfərə düşən orta aylıq əmək haqqı (manatla).....	31
Qrafik 2: Orta aylıq nominal əmək haqqı ilə istehlak qiymətlərinin indeksi arasında münasibət.....	33
Qrafik 3: Ölkədə yaşayış minimumu (manatla).....	38
Qrafik 4: Dövlət sosial müdafiə fondunun gəlirləri.....	39